

समतासूर्य महात्मा बसवण्णा

संपादन

अंबादास पाचंगे
दयानंद कनकदंडे



मैत्री पब्लिकेशन

ISBN : 978-81-941629-1-9

♦ **समतासूर्य महात्मा बसवण्णा (लेखसंग्रह)**

संपादन

अंबादास पाचंगे

दयानंद कनकदंडे

♦ © लेखकाधीन

♦ प्रथमावृत्ती : जून २०१९

♦ **प्रकाशक**

मोहिनी कारंडे

मैत्री पब्लिकेशन

२६७/३, आनंदनगर, माळवाडी रोड,

हडपसर, पुणे २८. मो. ९२८४६१७०८१

email : mohinikarande1@gmail.com

♦ **अक्षरजुळणी**

रुद्राक्ष एन्टरप्रायजेस, पुणे

♦ **मुद्रक**

शिवानी प्रिंटर्स, पुणे

♦ **मुखपृष्ठ संकल्पना**

अभिषेक देशमाने

♦ **मुखपृष्ठ**

भारती अंकलेख, पुणे

♦ किंमत ८० रुपये

सर्वधर्मिय-सर्वपंथीय सामाजिक परिषदेच्या निमित्ताने सकल प्रकाशनाने प्रकाशित केलेल्या बसव जयंती विशेषांक २०१२ या अंकातील लेख व काही नव्या लेखांचे संपादन केले आहे. परमेश्वर जाधव, राजकुमार चिट्टेवार, शशी सोनवणे यांचे आभार.

समतासूर्य महात्मा बसवण्णा । २ ।

विविधतेतच मोकळा श्वास घेता येऊ शकेल
असे वाटणाऱ्या प्रत्येकास हे पुस्तक अर्पण..

‘महारवाड्याची जमीन अन्
मठ- मंदिराची जमीन असते का भिन्न?
ज्ञानीयांची जात अन्
अज्ञानीयांची जात असते का भिन्न?...
‘शेठ’ कसा म्हणू मी श्रीयाळ शेट्टीस?
‘धोबी’ कसा म्हणू मी मडिवाळ माचय्यास?
‘ढोर’ कसा म्हणू मी कक्कय्यांस?
मज म्हटल्यास मी ब्राह्मण अन् मीच श्रेष्ठ
नाही का हसणार मजवरी कुडलसंगमेश्वर...’

– महात्मा बसवण्णा

प्रस्तावना

युरोपियन इतिहासात मध्ययुगीन कालखंड 'अंधारयुग' म्हणून गणला गेला व अशीच शक्यता सर्वत्र असण्याची समज तयार झाली. परंतु आशियातील सामाजिक आणि धार्मिक संरचनेमध्ये वेगवेगळे प्रयोग, बंड, वैचारिक घुसळण, जातीविरोधी समतेचे विचारप्रबोधन पूर्वकाळातच आपल्याकडे झालेले दिसते. आपल्याकडील इसवीसनापूर्वीपासून वेगवेगळ्या विचारधारा, धर्ममतं तेव्हाच्या वर्चस्वशाली असलेल्या वैदिक संस्कृती आणि त्यावर आधारीत सामाजिक संरचनेला आव्हान देत आली आहेत. त्यात बौद्ध, जैन, चार्वाक इ. सोबत इतर विचारपरंपराही आहेतच. या प्राचीन इतिहासातील ब्राह्मणेतर परंपरांचा वारसा मध्ययुगीन काळातही विविध पंथ, संप्रदाय, संतवाङ्मय, शरणसाहित्य, सुफी तत्वज्ञान, वारकरी आणि महानुभाव परंपरा इ. नी जोमाने चालवला.

१२व्या शतकात महात्मा बसवेश्वरांच्या वचनसाहित्याने त्या सामाजिक संरचनेची म्हणजेच तेव्हाच्या जातिव्यवस्थेची कठोर समीक्षा केली. वचन साहित्य शिवशरणांनी अंगिकारल्यानंतर शरणसाहित्य म्हणून ओळखले गेले. महात्मा बसवण्णा मध्ययुगीन काळातील मोठे सामाजिक क्रांतिकारक ठरतात. त्यांनी मांडलेला 'कायकवेकैलास' हा सिद्धांत असो व 'दासोह' असो त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी त्यांनी इतर शरणांना घेऊन 'अनुभवमंडपा'च्या रूपाने केली आणि नवीन सामाजिक उन्नतीचे तत्वज्ञान वचनसाहित्याच्या रूपाने शरणांना दिले. वचनसाहित्याचा प्रभाव आजही जाणवतो तो त्यातील क्रांतिकारक आशयामुळे. वचनसाहित्य ही अशी काव्यात्मक अभिव्यक्ती आहे जी जात आणि लिंगभावाची समीक्षा करते. वचनसाहित्याची निर्मिती तसेच लिंगायत तत्वज्ञानाची पायाभरणी अनुभवमंडपातील वैचारिक घुसळणीतून झाली. त्यामुळे पहिल्यांदा अनुभवमंडप लोकशाहीमूल्यांची अंमलबजावणी करणारा वैचारिक आधार ठरला. अनुभवमंडपामध्ये सर्वांना समान स्थानतर होतेच परंतु कुणालाही आपले मत मोकळेपणाने मांडण्याचा अधिकार होता. स्वयं बसवेश्वरांना अनुभव मंडपात झालेल्या चर्चेमधून आपल्या विचारांत बदल करावा लागला यावरून

अनुभव मंडपातील लोकशाही मूल्यांची प्रचिती आपल्याला येते. अनुभव मंडपात सहभागी होण्याच्या सर्वसाधारण अटी जरी आपण पाहिल्या तरी या चर्चांचे ध्येय, उद्दिष्ट अगदी स्पष्टपणे उजागर होते. उदा. प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या उपजीविकेसाठी काम, उद्योग, व्यवसाय म्हणजेच 'कायक' केलेच पाहिजे, प्रत्येक कायक हे पवित्र आणि समान दर्जाचे असते त्यामुळे त्यांत भेद करू नये, मंडपात शामिल होणाऱ्याने आपली जात तसेच स्त्री-पुरुष हा भेद करू नये, सर्व जाती आणि लिंगाचे लोक समान आहेत ही दृढ धारणा असली पाहिजे, कायकाद्वारे कमावलेले धन आवश्यक गरजेपुरते ठेवून अतिरिक्त धन समाजासाठी 'दासोह' रूपात दान करावे, संपूर्ण समाधान होईपर्यंत शरणाने कोणतेही मत मान्य करू नये इ. हे सारे नियम अनुभवमंडपाच्या सभासदाने पाळलेच पाहिजेत. या काही ठळक नियमावरून आपल्याला महात्मा बसवेश्वरांच्या लोकसहभागातील वैचारिक क्रांतीतून त्यांना नेमके काय अभिप्रेत होते याचा उलगडा होतो.

अनुभवमंडपातील जे लिंगायत तत्वज्ञान आकाराला आले त्यातील महत्वाचे विवाद आणि वचनांचे संकलन प्रसादी महादेवय्या यांनी केले, जे 'शून्यसंपादने' या ग्रंथनामाने ओळखले जाते. यात अल्लमप्रभू, बसवण्णा, चन्नबसवण्णा, अक्कमहादेवी आणि सिद्धरामेश्वर यांच्यातील प्रमुख चर्चा तसेच कल्याण नगरीचे माहात्म्य, परंपराविरोध, माडीवाळ-माचीदेव आणि अल्लमप्रभूचा संवाद, ज्ञानाचा मार्ग, निःशून्यः अवस्था, शरणाची उन्नत अवस्था इ. चा संदर्भ येतो. या व्यवस्थाविरोधी सामूहिक ज्ञान निर्मितीच्या प्रक्रियेत सर्व जाती-धर्म-वर्ग-स्त्रियांचा सहभाग होता म्हणून बसव विचार आजच्या दृष्टिकोनातही तेवढाच सर्वसमावेशक आणि क्रांतिकारक आहे.

वचनकारांनी एकेश्वरवादाचा पुरस्कार जरी केलेला असला तरी वचनांमध्ये त्यासाठी वेगवेगळ्या नाममुद्रा योजिल्या; जसे बसवण्णांनी 'कुडलसंगमदेव', अल्लमप्रभूंनी 'गुहेश्वरा', अक्कमहादेवींनी 'चन्नमल्लिकार्जुनदेवा', अक्कनागम्मांनी 'बसवण्णा प्रियचन्नसंगमनाथ', सिद्धरामेश्वरांनी 'कपिलसिद्धमल्लय्या' आणि चन्नबसवेश्वरांनी 'कूडचन्नसंगमनाथ' इ. अनुभवमंडपातील आणि वचनसाहित्य निर्मितीतील स्त्रियांचा सहभाग हा बसव विचारातील स्त्री-पुरुष समानतेचा कृतीशील कार्यक्रमाचा भाग म्हणूनच पाहता येतो. यात अक्कमहादेवी, नागम्मा, बोन्तेदेवी, काळव्व, मुक्तयाक्का, मोळीगेमहादेवी, लिंगम्मा, नागलांबिके, गंगांबिका, कादिरामवा, अमुगेरायम्मा, अक्कमा इ. वेगवेगळ्या जाती आधारित व्यवसायातील स्त्रियांचा सहभाग उल्लेखनीय आहे.

महात्मा बसवण्णाच्या लिंगायत तत्वज्ञानाने मध्ययुगीन दख्खनमध्ये

जातीव्यवस्था, धर्मव्यवस्थाविरोधी समतेची मांडणी केली. लिंगायत तत्वज्ञान नंतरच्या काळात सर्वदूर पसरल्याचे आणि तत्कालीन भक्तीपरंपरेमध्ये क्रांतिकारी आशय पेरल्याचे दिसते, जे अब्राह्मणी समतेच्या अन्य परंपरांचा वारसा म्हणूनही बघता येते. जो गौतम बुद्धापर्यंत मागे जातो, ज्याचा उल्लेख यापुस्तिकेतील काही लेखात आला आहेच. समतासूर्य बसवण्णा या पुस्तकाचे महत्त्व ऐतिहासिक दृष्टीने तर आहेच परंतु वर्तमानातील लिंगायत चळवळी संदर्भातही महात्मा बसवेश्वरांच्या तत्वज्ञानाची ओळख सामान्य लिंगायत समाज तसेच लिंगायतेतर समतेची अभिलाषा आणि गरज जाणणाऱ्या सर्वसामान्य समुदायास, कार्यकर्त्यास उपयुक्त आहे.

महात्मा बसवेश्वरांच्या विचारांची, कार्याची ओळख होण्याच्या दृष्टीने या पुस्तिकेत आठ लेखांचा संग्रह करण्यात आला आहे, ज्यात अंबादास पाचगेंनी बसवेश्वरांची शिकवण आणि वर्तमान समाजव्यवस्थेवर भाष्य केले आहे. डॉ. सूर्यकांत घुगरे यांनी बसवेश्वरांचा समग्र समतावाद ज्यात गौतमबुद्ध, बसवेश्वर ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांतील सामान सूत्र मांडत समग्र समतावाद स्पष्ट केला आहे. तसेच घुगरेंनी त्यांच्या दुसऱ्या लेखात श्रमसंस्कृतीच्या निमित्ताने बसवेश्वरांचा 'कायक' सिद्धांत स्पष्ट केला आहे. डॉ. यशवंत मनोहरसरांनी बौद्ध आणि लिंगायत तत्वज्ञानातील साम्यस्थळे मांडली. डॉ. राजशेखर सोलापुरे यांनी बसवक्रांती समाजास पेलली का अशी प्रश्नार्थक सुरुवात करून अंतर्मुख करत कार्यप्रवण होण्याची अपेक्षा केली. प्रा. काशिनाथ उलगडे यांनी बसवेश्वरांचा ज्ञानाचा सिद्धांत स्पष्ट केला तर सुनंदा भद्रशेट्टे यांनी अनुभव मंडपातील आणि वचनसाहित्यातील शिवशरणींच्या कार्याची ओळख करून दिली. अभिषेक देशमाने यांनी विस्तृतपणे महात्मा बसवेश्वर आणि लिंगायत तत्वज्ञानाची ओळख करून दिली.

या पुस्तिकेत छापलेल्या एका पत्रकानुसार २०११ पासून महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या समतावादी पंथ, संप्रदायांनी वर्तमान ज्वलंत पर्यावरणाच्या प्रश्नावर, विषमतेवर, जात, वर्ग, स्त्री-दास्यविरहित समाजाच्या निर्मितीसाठी संतांनी भूमिका घ्यावी या हेतूने विविध ठिकाणी सर्वधर्मीय-सर्वपंथीय सामाजिक परिषदांचे आयोजन करण्यात आले. ज्यात महानुभाव, वारकरी आणि लिंगायत या पंथ-संप्रदायांनी प्रत्यक्ष परिषदेचे आयोजन केले. समतासूर्य महात्मा बसवण्णा या पुस्तिकेच्या निमित्ताने सर्वधर्मीय सर्वपंथीय सामाजिक भूमिकेतून समतेची उर्मी जागृत व्हावी या अपेक्षेसह.

किशोर मोरे,
मुंबई

अनुक्रमणिका

- आद्य क्रांतिकारक, लिंगायत धर्मसंस्थापक,
जगत्ज्योती महात्मा बसवेश्वर अभिषेक देशमाने । ९
- म. बसवेश्वरांची शिकवण आणि
आजची समाजव्यवस्था प्रा. अंबादास पाचंगे । १८
- महात्मा बसवेश्वरांचा समग्र समतावाद डॉ. सूर्यकांत घुगरे । २५
- बुद्ध आणि बसवेश्वर डॉ. यशवंत मनोहर । ३२
- महात्मा बसवेश्वरांची क्रांती
आपणास पेलली का ? प्रा. डॉ. राजशेखर सोलापुरे । ३७
- लिंगायत चळवळीतील शिवशरणींचे
(स्त्रियांचे) योगदान सुनंदा भद्रशेट्टे । ४३
- महात्मा बसवेश्वरांची श्रमसंस्कृती :
एक दृष्टिक्षेप डॉ. सूर्यकांत घुगरे । ५०
- जगत्ज्योती महात्मा बसवेश्वरांचे
ज्ञानासंबंधीचे विचार प्रा. लक्ष्मण काशिनाथ उलगडे । ५९
- परिशिष्ट - १
- परिशिष्ट - २

आद्य क्रांतिकारक, लिंगायत धर्मसंस्थापक, जगत्ज्योती महात्मा बसवेश्वर

अभिषेक देशमाने

प्राचीन भारताचा इतिहास जितका समृद्ध आहे, तितकाच किंबहुना त्याहीपेक्षा अधिक प्रमाणात दक्षिण भारताचा इतिहास समृद्ध आहे. मध्ययुगीन बारावे शतक हे परिवर्तनाचे शतक मानले जाते. आजपासून ९०० वर्षांपूर्वीची सामाजिक परिस्थिती खूप बिकट होती. माणूसच माणसाचा गुलाम बनला होता. कष्ट न करता, फुकट खाणारा वर्ग समाजात वाढत होता. कष्ट करणारे अठरा आलुतेदार आणि बारा बलुतेदार कष्ट करतच होते. शेटजी-भटजी, ब्राह्मण या फुकटचे खाणाऱ्या लोकांची संख्या मोठी असली तरी बहुजनांचे मोठ्या प्रमाणात शोषण केले जात होते. धर्माच्या नावाखाली अधर्माचे स्तोम माजले होते. शूद्रांचा स्पर्श बाट समजला जात होता. समाज अंधश्रद्धेत जखडला गेला होता. दगड-धोंड्याला देव मानून पूजा करणाऱ्या लोकांचा वर्ग मोठा होता. राजे-महाराजे लढाया करण्यामध्ये व्यस्त होते. बहुदेव उपासना वाढली होती. यज्ञ, होम-हवन, पशुहत्या, सोवळे-ओवळे, व्रतवैकल्य, अवडंबर आणि बुवाबाजी वाढली होती. कल्पोकल्पित ग्रंथांना प्रमाण मानून समाज नागवला जात होता. याच शतकामध्ये प्रस्थापित समाजव्यवस्था बदलण्याचे आणि समग्र समाजक्रांती घडविण्याचे काम महात्मा बसवण्यांनी बाराव्या शतकामध्ये केले.

तत्कालीन मंगळवेढा राज्यावर कलचुर्य राजा बिज्जल राज्य करीत होता. त्याच्या मंगळवेढा राज्यातील बागेवाडी या छोट्या गावात मंडगी मादिराज आणि मादलांबिका या पाशुपत शैव कम्म कुळातील दांपत्याच्या पोटी २५ एप्रिल ११०५, वैशाख शुद्ध तृतीया, अक्षय्य तृतीया दिवशी महात्मा बसवण्यांचा जन्म झाला. बसवण्या हे मादिराज आणि मादलांबिका यांचे तिसरे संतान होते. त्यांच्यापूर्वी देवराज आणि अक्कनागाई ही दोन रत्ने त्यांना प्राप्त

झाली होती. बसवण्णा बालवयापासूनच चाणाक्ष बुद्धीचे होते. समाजातील सर्व घटनांचे बसवण्णा निरीक्षण करत. आई-वडिलांना प्रश्न विचारत, यज्ञात पशु-प्राण्यांचा व बोकडाचा बळी का देतात? देव प्राण्याचा बळी मागतो का? मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश का नाही? अस्पृशांना ओंजळीतून पाणी का वाढतात? माणसे माणसाशी माणसाप्रमाणे का वागत नाहीत? असे प्रश्न बसव उपस्थित करू लागले. आजचा दिवस शुभ आहे, अमुक तिथी अशुभ आहे, अमुक दिवस शुभ आहे, असे म्हणणाऱ्या लोकांना बसवण्णा म्हणतात, “आज-उद्या नका म्हणू. आजचा दिवस शुभ शरण म्हणणाऱ्यास, आजचा दिवसच शुभ. हर शरण म्हणणाऱ्यास, आजचा दिवस शुभ कुडलसंगम देवास न चुकता स्मरणाऱ्यास.”

म्हणजेच बाराव्या शतकातील शरणांचे तत्त्वज्ञान हे मानव केंद्री होते, ते समाजकेंद्री होते. ज्योतिष, पंचांग, भविष्य, वास्तुशास्त्र, कर्मकांड, अवडंबर, जातिवाद, स्पृश्य-अस्पृश्य भेद, लिंगभेद, ऐतखाऊवृत्ती, दंभ-दांभिकता, संन्यासवाद, यज्ञयाग, होम-हवन, अनाचार यावर बसवण्णांनी कडाडून प्रहार केला. शरणांनी या सर्वाला विरोध केला.

बालपणीच्या काही प्रसंगातून बसवण्णांचे वेगळेपण समजून येते. बसवण्णांचा केत नावाचा चांभाराचा मित्र बसवण्णांसाठी जोडे घेऊन येतो. तेव्हा त्या केत नावाच्या चांभाराच्या मित्राला स्पर्श करू नको, असे बसवाची आई बसवाला सांगते. बसवण्णांना प्रश्न पडतो, त्याने बनवलेले जोडे आपल्याला चालतात तर त्याचा स्पर्श का चालत नाही?

बहुदेव उपासना करणाऱ्या आपल्या वडिलांना बसवण्णा अंगणात खड्डे खोदून एकदेव उपासनेचे महत्त्व पटवून देतात.

यज्ञ-हवन करणारे दांभिक भटजी अग्रीला देव मानतात. अग्निमध्ये खाण्यायोग्य दूध, तूप, तीळ, तांदूळ, महागडे जिन्नस टाकून त्याची नासाडी करतात. पण तो अग्री जेव्हा त्यांचे घराला भस्मसात करण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा तो अग्री देव राहत नाही. प्रसंगी ज्या अग्रीत भटजी तूप टाकतात त्याच अग्रीवर ते गटारीचे पाणी, माती टाकतात हाच दांभिकपणा बसवण्णा वचनात सांगतात -

‘अग्रीला देव मानून त्यामध्ये आहुती देणाऱ्या ब्राह्मणाच्या घराला आग

लागली असता मोरीचे पाणी टाकतात, रस्तावरची धूळ टाकतात, आरडाओरडा करतात, अग्नीची स्तुती करायची सोडून निंदा करतात, कुडलसंगमदेवा.'

भावार्थ : कर्मकांड करणाऱ्या, होम-हवन करणाऱ्या ब्राह्मणांचा ढोंगीपणा उघड करताना बसवण्णा म्हणतात, हे ब्राह्मण पुरोहित यजमानांच्या घरी जाऊन होम-हवन करतात, अग्नी देव आहे म्हणून सांगतात. त्या अग्नीला तृप्त करण्यासाठी अग्नीत तूप, तांदूळ, तीळ इ. धान्य होमात यज्ञात टाकून जाळून वाया घालवतात. त्या अग्नीची तोंड भरून स्तुती करतात मात्र तोच अग्नी त्यांच्या घराला लागला की मात्र मोरीचे, गटारीचे पाणी आणि रस्त्यावरची धूळ माती टाकून आग विझवण्याचा प्रयत्न करतात. आरडाओरड करून मदतीसाठी लोकांना गोळा करतात. अग्नीची स्तुती करायची सोडून निंदानालस्ती करतात, अग्नीला शिव्या देतात, नावे ठेवतात.

पुढे बसवण्णा प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करून पुढील शिक्षण घेण्यासाठी कुडलसंगमला गेले. त्याकाळी कुडलसंगम पाशुपत शैवांचे ज्ञान केंद्र होते. कृष्णा, घटप्रभा, मलप्रभा नद्यांच्या संगमावर असणाऱ्या कुडलसंगम क्षेत्रामध्ये बसवांनी वीस वर्ष शिक्षण घेतले, अध्ययन केले. प्राच्यविद्या, प्राच्यभाषा, धर्मग्रंथ, धर्मशास्त्र, पुराणे, वेद, आगम-निगम स्मृतिग्रंथ षड्दर्शने उपनिषदे, शैव पंथ गणित, सामुद्रिक शास्त्र, शैवपंथ, जैन, बौद्ध धर्माचा अभ्यास केला. हे वीस वर्ष बसवाची बहीण नागाई त्यांच्यासोबत होती. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर बसवण्णांची आणि मामा बलदेवाची भेट झाली. मामाच्या सांगण्याला मान देऊन बसवण्णा कुडलसंगम सोडून मंगळवेढ्याला आले. बिज्जल राजाच्या दरबारात कारणिक म्हणून नोकरी मिळवली. ऐन तारुण्यात आलेले बसवण्णा सुंदर रूपवान ज्ञानाने प्रगल्भ विचारांची विशिष्ट उंची लाभलेले युवक बनले. बसवण्णा समाजप्रिय व्यक्तिमत्व बनले. सर्वगुणसंपन्न बसवण्णा आपले जावई व्हावेत, अशी आशा मनात धरून मामा बलदेव यांनी आपली मुलगी गंगाबिकाशी विवाह करावा, असा आग्रह केला. मामाच्या आग्रहाला मान देऊन बसवण्णा गंगाबिकेशी विवाहबद्ध झाले.

मंगळवेढ्यात असताना बसवण्णांनी समाजजीवनाचे बारकाईने निरीक्षण केले. समाजातील जातिभेद, लिंगभेद, उच्च-नीच भेद या सर्वांतून समाजाला मुक्त करण्यासाठी बसवण्णा चिंतन करू लागले. पुढे बिज्जल राजा चक्रवर्ती

झाला. कल्याण चालुक्य राजाचा मांडलिक असणारा बिज्जल कल्याण राज्याचा राजा झाला. आपल्या प्रगल्भ बुद्धिमत्तेच्या जोरावर बसवण्णा कल्याण राज्याचे प्रधानमंत्री झाले. कल्याणमध्ये बसवण्णांच्या कार्याला गती मिळाली. बसवण्णांना त्यांच्या कुटुंबाची साथ मिळाली. अग्रजापासून अंत्यजापर्यंत सर्वजण बसवण्णांच्या शरण चळवळीत सामील झाले. त्या चळवळीत झालेल्या सहभागी पुरुषांना आणि स्त्रियांना अनुक्रमे शरण-शरणी अशी नावे मिळाली. शरण चळवळीचे रूपांतर पुढे स्वतंत्र लिंगायत धर्मांमध्ये झाले. लिंगायत धर्मातून झालेल्या शरणांची पूर्वाश्रमीची जात नष्ट झाली. अग्रज-अंत्यज यांच्यात रोटी बेटी व्यवहार सुरू झाले. जातीच्या भिंती तुटून पडल्या. बसवाच्या शरणचळवळरूपी झाडाला समता, समानता, बंधुता, विवेक, कायक, दासोह याची फळे आली. समाजाच्या प्रत्येक थरातून स्त्री-पुरुष बसवण्णांच्या लिंगायत चळवळीत सामील झाले, ते शरण झाले.

मातंग चेन्नय्या, डोहर कक्कय्या, हडपद अप्पाण्णा, नृलीय चंदय्या, कुंभार गुंडय्या, चांभार हरळय्या, अंबिगर चौडय्या, मेदार बुरुड केतय्या, तुरुंगाहि रामण्णा, मादार धूळय्या, वैद्य संगण्णा, कन्नप्पा तेली, किन्नरी बोमय्या, अल्लमप्रभु, बहुरूपी चौडय्या, शरण सुरय्या, शरण उरलिंगदेव हे शरण शुद्रातिशूद्र समजल्या जाणाऱ्या जातीतून बसवांच्या चळवळीत सहभागी झाले. सुळे सक्कव्हे, सुळे पद्मलदेवी, सुळे चामलदेवी यांसारख्या वेश्या बसवांच्या विचारांनी प्रभावित होऊन शरणी झाल्या. वेश्यांनी आपले दुष्कृत्य सोडून दिले. त्या शरण बनल्या. दारू विकणारा हेडद मारय्या वाटसरूंच्या सेवेसाठी पाणी, दूध आणि ताक विकायला लागला.

सर्वजण दुष्कर्मे सोडून सदाचारी बनले, शरण बनले. बसवण्णांनी ऐतखाऊ लोकांचे मनपरिवर्तन केले. त्यांना कष्टाचे महत्त्व समजावून सांगितले. कायकाकवे कैलास, श्रम हाच ईश्वर हा मूलमंत्र बसवण्णांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेला दिला. श्रमाला, व्यवसायाला, कायकाला मानाचे, सन्मानाचे स्थान प्राप्त करून दिले. दिवसभर कष्ट करून शरण संध्याकाळी अनुभवमंडपात एकत्र येत. विचारविनिमय, चर्चा करत. शरणांच्या स्वानुभवातून वचने जन्माला आली. तीच वचने म्हणजेच भारतीय संविधानाचा गाभा आहे. संविधानातील समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, श्रमप्रतिष्ठा, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय,

स्त्री-पुरुष समानता ही मूल्ये शरणांच्या समताधिष्ठित वचनात दडली आहेत.

समाजातील प्रत्येक घटकाने सदाचाराने आचरण करावे, नितिनियमांचे पालन करावे; अनाचार करू नये; चोरी, क्रोध, राग, स्तुती, मत्सर, आत्मस्तुती करू नये असे बसवण्णा एका वचनात सांगतात. बसवण्णा म्हणतात,

“चोरी करू नको, हत्या करू नको, खोटे बोलू नको, रागावू नको, इतरांचा तिरस्कार करू नको, दुसऱ्याची निंदा करू नको. हीच अंतरंगशुद्धी, हीच बहिरंगशुद्धी, हीच कुडलसंगमदेवाला प्रसन्न करण्याची रीत आहे.”

बसवण्णा वचनात सांगतात, मंदिराचा कळस बनून कावळ्याच्या विष्टेने अपवित्र होण्यापेक्षा शरणांच्या पायातील पादुका करा, मज कुडलसंगमदेवा.

सदाचारी कायकनिष्ठ शरणांची तुकडी बसवण्णांनी उभी केली. कष्टानेच शिवाची पूजा केली. कल्याणच नव्हे तर कल्याणच्या आसपास, संपूर्ण दक्षिण भारतात, संपूर्ण उत्तर भारतात, इराक-इराण, अफगाणिस्तान-पर्यंत बसवण्णांचा विचार जाऊन पोहोचला. त्या विचाराने प्रभावित होऊन शरण कल्याणच्या अनुभवमंडपाकडे येऊ लागले. कल्याण म्हणजे सध्याचे बसवकल्याण. हे क्रांतीचे केंद्र बनले. अफगाणिस्तानपर्यंत बसवण्णांचा विचार जाऊन पोहोचला. मरूळशंकरदेव नावाचे शरण कल्याणला आले. पूर्वाश्रमी मुसलमान असणारे मरूळशंकरदेव कल्याणमध्ये येऊन लिंगधारी झाले, लिंगायत झाले. त्यांना शरणांनी ‘मरूळशंकरदेव’ असे नाव दिले. राजदरबारात भांडी धुण्याचा कायक करून ते आपली उपजीविका करू लागले.

काश्मीरहून राजा भूपाल महादेव आपल्या पत्नीसह कल्याणला आला. काश्मिरचे राज्य आपल्या मुलाला देऊन तो शरण झाला, लिंगधारी झाला. मोळीगे मारय्या आणि महादेवी ही नावे धारण करून काश्मीरचे राजा-राणी कल्याणमध्ये मोळी विकण्याचा कायक करू लागले. कष्ट करून जगू लागले. मोळीगे मारय्यांविषयी बसवण्णा एका वचनात म्हणतात,

“भक्तासाठी दहा बोटाची मेहनत, गणना महाभक्त होण्यासाठी, परी तुझे पोट भरणार नाही, भार होणार तू भूमंडळी, त्यात दोन्ही हाताने परिश्रम तू करी, मिळेल भाकरी सर्वालागी, मोळीगे मारय्या असुनी राजा थोर, श्रम भरपूर केले त्याने, कुडलसंगमदेवा कायक जो करील, त्याला तारीन देव माझा.”

काश्मिरहून चिक्कय्या नावाचा हत्यारी कल्याणला बसवाला मारण्यासाठी

आला. शरणांचा सदाचार कायकनिष्ठा वर्तन पाहून हत्यारी चिक्कय्याने आपला हत्या करण्याचा व्यवसाय सोडून दिला. त्यांनी बसवांनी घालून दिलेल्या लिंगायत धर्माचा स्वीकार केला. तो शरण झाला. जंगलातून आणलेली ताडपत्रे शरणांना विकून त्यावर तो उदरनिर्वाह करू लागला. चिक्कय्या शरणांमध्ये कायकनिष्ठ, सदाचारी शरण म्हणून मान्यता पावले.

काश्मिरची राजकन्या बोंतादेवी कल्याणमध्ये येऊन शरणी झाली. राजवैभवात वाढलेली बोंतादेवी कल्याणमध्ये गुहेत राहू लागली. वैद्यकीय शास्त्राचे उत्तम ज्ञान असणारी बोंतादेवी रोग्यांची सेवा करू लागली. त्याचबरोबर गोधडी शिवून विक्री करू लागली. त्यावरून तिला बोंतादेवी असे नाव पडले.

महात्मा बसवणांनी बाराव्या शतकात श्रमजीवी समाजाची निर्मिती केली. कल्याणच्या अनुभवमंडपात निर्माण झालेल्या वचन साहित्याने कन्नड भाषेला समृद्ध केले. माणसाची जीवन जगण्याची शैली बदलून टाकली.

एके दिवशी बसवण्णा कल्याण नगराचा हालहवाल पाहण्यासाठी फेरफटका मारत असताना हरळय्या नावाच्या चांभाराच्या शरणांच्या आग्रहाला मान देऊन त्याच्या घरी जाऊन दासोह करतात. जेवण करून निघताना बसवण्णा हरळय्यांना विनयपूर्वक हात जोडून नमस्कार करतात. बसवण्णा घरातून बाहेर गेल्यावर हरळय्यांच्या लक्षात येते की बसवणांनी आपल्याला हात जोडून नमस्कार केला, त्याचे ओझे आपल्यावर झाले. ते कमी करण्यासाठी ते आपल्या पत्नीशी चर्चा करतात. ते दोघेही निर्णय घेतात, आपण बसवेश्वरांना आपल्या कातडीचे जोडे भेट द्यायचे. हरळय्या डाव्या मांडीचे, कल्याणीम्मा उजव्या मांडीचे कातडे काढून बसवासाठी सुंदर जोडे बनवतात. ते जोडे बसवांना भेट देतात. बसवण्णा जोडी पाहून म्हणतात, “अरेरे हरळय्या! हे जोडे खूप सुंदर आहेत. पण हे जोडे कोणत्याही प्राण्याच्या कातडीचे नाहीत तर माझ्या शरणांच्या कातड्याचे आहेत. त्याक्षणी हरळय्या बसवणांचे चरणस्पर्श करतात. चरणस्पर्श करणाऱ्या हरळय्याला बसवण्णा आपल्या हृदयाशी लावतात आणि म्हणतात,

माझ्यापेक्षा लहान कोणी नाही,
शिवभक्तापेक्षा महान कोणी नाही,
याला माझे मन साक्षी, तुमचे चरण साक्षी कुडलसंगमदेवा.

हरळय्यांनी बनवलेले जोडे त्यांना परत करतात. त्या जोड्याची मधुवरस नावाचा ब्राह्मण मंत्री विटंबना करतो. कालांतराने तो मधुवरस बसवण्णा यांच्या तत्त्वज्ञानाने प्रभावित होतो आणि शरण बनतो.

एके दिवशी सायंकाळी भरलेल्या अनुभव मंडपात ब्राह्मण मधुवरसाची कन्या कलावती आणि चांभार हरळय्याचा मुलगा शीलवंत यांच्या विवाहाचा निर्णय शरण एकमुखाने घेतात. मधुवरस आणि हरळय्या दोघेही लिंगधारी असल्याने त्यांच्यात रोटी-बेटी व्यवहार होत होता. शरण कलावती आणि शीलवंतचा विवाह करून देतात. हा विवाह कोणताही धर्म बुडवणारा नव्हता कारण दोघेही लिंगधारी शरण होते पण प्रस्थापित वैदिक व्यवस्थेने हा विवाह अमान्य केला.

बिज्जल राजाचे कान भरले. बिज्जल राजाने बसवण्णांना हद्दपार केले. वचनसाहित्य जाळले. शीलवंत हरळय्या आणि मधुवरस यांना हत्तीच्या पायाला बांधून देहदंडाची शिक्षा दिली. शिल्लक राहिलेले वचन साहित्य घेऊन शरण बैलहोंगलमार्गे उळवीला गेले. या प्रवासात शरण दोन ठिकाणी मारले गेले. बिज्जलाचे सैन्य आणि शरण यांच्यात युद्ध झाले. हरळय्याची पत्नी कल्याणीम्मा, मडिवापळ माचीदेव, किन्नरी ब्रह्मय्या आणि शरण या उळवीच्या प्रवासात गतप्राण झाले. माता नागाई, चेन्नबसवण्णा, मडिवाळ माचीदेव, डोहर कक्कय्या या गणाचारी शरणांच्या नेतृत्वाखाली वचन सुरक्षित उलवीला पोहचले. अळवीच्या महामनेत, आकाळगवीत, विभूतीकनज, रुद्राक्षमंटप या गुहेत वचन सुरक्षित लपवून ठेवले.

जंगलात काही काळ गुहेत, पावसाळ्यात झाडाला झोके बांधून शरण उळवीत राहिले. गोव्याच्या कदंब राजाने शरणांना आश्रय दिला. ही सर्व क्रांतिकारी घटना कल्याण क्रांती म्हणून नावारूपाला आली. शरण संस्कृतीचा इतिहास समृद्ध करणारी ही घटना आजही अंगावर शहारे उत्पन्न केल्याशिवाय राहत नाही. कल्याण सोडून बसवन्ना कुडल संगमला गेले तेथेच ते लिंगाशी एकरूप झाले

लिंगैक्य पावले. त्याच्याबरोबर त्याचे सहकारी हडपद अप्पण्णा आणि बसवपत्नी निलंबिका मृत्यू पावले. कल्याणक्रांतीत सहभागी मडिवाळ माचीदेव वृद्धावस्था आणि युद्धातील जखमांमुळे घोडचील मरण पावले. वयाने जेष्ठ

असणारे कक्कय्या युद्धात निष्णात होते. वचनसाहित्य रक्षणासाठी गेलेले कक्कय्या बिज्जलाच्या सैन्यांशी झालेल्या युद्धात कक्केरीला मृत्यू पावले. उळवीला चेन्नबसवणांनी, उळवीच्या महामनेजवळ किन्नरी बोंमय्यांनी, तडीकेरेला गेलेल्या, वृद्धवस्थामुळे थकलेल्या माता नागईनी तेथेच आपला देह ठेवला. शरण शून्यात विलीन झाले. ह्या घटनेचे दुःख सोलापूरच्या सिद्धरामेश्वरांना झाले. ते एका वचनात म्हणतात,

“बसवा बसवा हे शब्द लोपले, सर्वांचा आधार बसवरूपी खांब मोडला, बसवांच्या कार्याची हानी झाली.” महात्मा बसवणांनी व्यवस्था परिवर्तन केले, व्यवस्थेत बदल केला. एकांताकडून लोकांताकडे, अज्ञानाकडून ज्ञानाकडे, दानधर्माकडून दासोहाकडे, मंदिराकडून अनुभवमंडपाकडे, वैराग्याकडून गृहस्थीजीवनाकडे, कठोरतेकडून सहजतेकडे, शिष्यत्वाकडून शरणजीवनाकडे, बहुदेवतावादाकडून एकेश्वरवादाकडे, संस्कृतकडून लोकभाषा कन्नडकडे, अंधश्रद्धेकडून विवेकवादाकडे ऐतखाऊ वृत्तीकडून कायकवादाकडे, विषमतेकडून समानतेकडे, शिवलिंगाकडून इष्टलिंगकडे, देवालयाकडून देहालयाकडे, शैवपंथाकडून स्वतंत्र लिंगायत धर्माकडे, कल्पोकल्पित ग्रंथाकडून अनुभवी वचनसाहित्याकडे, देहदंडणाकडून देहधर्माकडे, ग्रंथप्रामाण्यवादाकडून बुद्धिप्रामाण्यवादाकडे घेऊन जाणारी नवी व्यवस्था निर्माण करणारे बसवणा सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत होते, नवे पथदर्शी होते.

महात्मा बसवणांनी दिलेली सहज साधी शिकवण सामान्य माणसासाठी आहे. ती सहज साधी आणि सोपी आहे. संसारी माणसाच्या जगण्याचे जीवन तत्त्वज्ञान त्यांनी मांडले. ते घरोघरी जात. शरणूशरणार्थी करत. शरण कक्कय्या, हरळय्या, चेन्नय्या, नुलीय चंदय्या, माडिवाळ माचीदेव व घटीवाळय्या या कष्टकारी, दीनदलित, आदिवासी, अठरा आलुतेदार, बारा बलुतेदार, यांना बसवणा एकत्र करू लागले. त्यांना सहज साधे जीवन तत्त्वज्ञान सांगू लागले,” एकाच देवाची इष्टलिंगाची साधना करा. देहच देवालय आहे. एकत्र या चर्चा करा. सुसंवाद करा. स्त्रियांना समान अधिकार द्या. पंचसूतके पाहू नका. दलितांना समान संधी द्या. जातीभेद, वर्णभेद, लिंगभेद करू नका. ज्योतिष, भविष्य, वास्तुशास्त्र, पंचांग पाहू नका. अनुभव मंडपात बसा. प्रश्न उत्तर करा. चर्चा करा. वचन साहित्य लिहा. शुभाशुभ

पाहू नका. नदी स्नान करू नका. एकमेकांच्या पाया पडू नका. शरणूशरणार्थी म्हणा. संन्यासवादाचे उदात्तीकरण करू नका. संसारिक जीवन जगा. अस्पृश्यता पाळू नका. माणसाला माणसाप्रमाणे वागवा. पशुहत्या करू नका. मांसाहार करू नका. व्यसनाधीन बनू नका. चोरी करू नका. रागावू नका. खोटे बोलू नका. कोणाची घृणा करू नका. दया हाच धर्म आहे. सदाचाराने वागा. निती नैतिकता आणि विवेकाने वागा. दयाच धर्माचा मूलमंत्र आहे. शरणांची थड्हा मस्करी करू नका. नवस सायास करू नका. अंधश्रद्धा सोडून द्या. प्राणीमात्रांवर दया करा. भुकेलेल्याला अन्न द्या. घोर जातपात करू नका. झोपच जप आहे. कठोर देहदंडण, इंद्रियदमन करू नका. देहाला कष्ट देऊ नका. देह कायकासाठी कष्टवा. उपवास तापास, व्रतवैकल्ये करू नका. वेळ-वार-दिवस-वर्ष यात भेद करू नका. प्रत्येक दिवस, वार शुभच आहे. मरण महानवमी आहे, त्याचे स्वागत करा. सुखी संसार करा, संसार सोडून हिमालयात जाऊ नका. संन्यास धारण करण्याची गरज नाही. मूर्तिपूजा सोडून द्या. अनावश्यक खर्च करू नका. काल्पनिक स्वर्ग-नरक यावर विश्वास ठेवू नका. सदाचार स्वर्ग आहे. अनाचार नरक आहे. घर गाव सोडून अन्यत्र भटकू नका. शेत पावनभूमी आहे. कष्टाची भाकरच महाप्रसाद आहे. जिवंत नागाला मारून चित्रातल्या नागाची पूजा करू नका, विसंगत व्यवहार सोडून द्या. निसर्ग-नियमाप्रमाणे देहधर्माप्रमाणे वागा. देहाला अनावश्यक त्रास देऊ नका. चारित्र्य सांभाळा. दासोह करा. गरजेपुरती संपत्ती बाळगा. फुकटचे कोणाला काही देऊ नका. फुकटचे कोणाचे काही घेऊ नका. दानधर्मापेक्षा दासोह महत्त्वाचा आहे. शिक्षण घ्या, वचने लिहा. वचन साहित्य वाचा. ज्ञानी व्हा, नैतिक बना, विवेकी बना, स्वतःमध्ये बदल करा. स्वतःमधील दोष दूर करा. कर्मकांड दूर करा. स्वतःची स्तुती करू नका” अशी सहज साधी शिकवण बसवण्यांनी दिली. सर्वसामान्यांनी ती आत्मसात केली आणि आचरणात आणली.

||*||

म. बसवेश्वरांची शिकवण आणि आजची समाजव्यवस्था

प्रा. अंबादास पाचंगे

भारत हा महान क्रांतिकारी संतांचा, महापुरुषांचा देश आहे. भारतीय समाजात क्रांती घडवून आणण्यासाठी, येथे सामाजिक समता निर्माण करण्यासाठी अनेक महापुरुष व महान संत यांनी भारताच्या विविध भूभागात जन्म घेऊन तत्कालीन व्यवस्थेला तडा देण्याचे काम केले व समाजात सामाजिक समता निर्माण केली आहे. अशाच एका महान क्रांतिकारक संत महापुरुषाचा जन्म कर्नाटकात झाला. ते संत महापुरुष म्हणजे महात्मा बसवेश्वर होत.

तत्कालीन समाज जीवनाची पार्श्वभूमी :

भारतातील कर्नाटकातील परिस्थिती अतिशय भयावह झाली होती. अनेक प्रदेशांवर स्वारी करणे, तिथला भूप्रदेश काबीज करणे हे चालूच होते. तसेच अनेक तत्कालीन विदेशी सरदारांच्या स्वाच्या भारतात नेहमी होत होत्या. अशा परिस्थितीत समाज स्वतःचे आत्मभान विसरून गेला होता. त्याची अवस्था अतिशय दयनीय झाली होती. सामान्य जनतेची सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक, राजकीय क्षेत्रात लूट चालू होती. अस्थिरता वाढत चालली होती, जातीभेदाचे वर्चस्व वाढत चाललेले होते. देशात अनेक लहान-मोठे राजे राज्य करीत होते. त्यामुळे आपापसात द्वेष वाढत होता. एकंदरीतच जातिव्यवस्थेच्या, धर्मव्यवस्थेच्या व समाजव्यवस्थेच्या जात्यामध्ये सामान्य माणूस भरडला जात होता.

प्रत्येक पंथाचे, धर्माचे प्रवर्तक आपापल्या पंथाचे-धर्माचे आचार, विचार, माहात्म्य सांगत होते. समाजात अस्थिरता, जातिव्यवस्था वाढत होती. अशा या अस्थिर काळात महात्मा बसवेश्वरांचा जन्म कर्नाटकातील विजापूर जिल्ह्यात बागेवाडी या गावी इ.स. ११०५ मध्ये माता 'मादलांबिका' व पिता

‘मादीराज’ या दांपत्याच्या पोटी झाला. महात्मा बसवेश्वरांनी समतेची, बंधुभावाची शिकवण बाराव्या शतकात संबंध मानवजातीला आपल्या वचन साहित्याच्या माध्यमातून दिली.

महात्मा बसवेश्वर लहान वयातच घरातून बाहेर पडले होते. त्यांनी अतिशय कमी वयामध्ये ज्ञानार्जन करण्यास सुरुवात केली. ते वेगवेगळी पुराणे वाचू लागले, इतर धर्माचे धर्मग्रंथ, इतिहास, राज्यशास्त्र इत्यादी अनेक विषयांचे ज्ञान त्यांनी चांगल्याप्रकारे अर्जन केले होते. ते वेगवेगळ्या ठिकाणी फिरत असत व अनेक लोकांशी चर्चा करत असत.

महात्मा बसवेश्वरांनी वचन साहित्यातून दिलेली शिकवण

महात्मा बसवेश्वरांना आपले वचन साहित्य संस्कृतमध्ये न मांडता लोकांना समजेल व जी सामान्यांची बोलीभाषा असेल, अशा कर्नाटकातील कन्नड भाषेत आणण्यासाठी खूप मोठा संघर्ष करावा लागला. सामान्य माणसाला समजेल अशा साध्या, सोप्या, तसेच सरळ शैलीतून कज्ञव्यमय भाषेत तयार केलेले अध्यात्मबोध म्हणजे महात्मा बसवेश्वरांचे वचन साहित्य होय. महात्मा बसवेश्वरांनी स्थापन केलेल्या अनुभव मंडपातून कन्नडमध्ये वेगवेगळ्या विषयांवर चर्चा होत. या चर्चेत महाराष्ट्रातून नव्हे, तर भारतातील इतर राज्यातून अनेक व्यक्ती सहभाग घेत असत. या चर्चेचे सार म्हणजे वचन साहित्य होय.

केवळ सामाजिक आणि धार्मिक सुधारक म्हणूनच नव्हे, तर साहित्यिक म्हणून महात्मा बसवेश्वरांचे स्मरण करावे लागते. आपले विचार सांगण्यासाठी महात्मा बसवेश्वरांनी तिथल्या बोलीभाषेचा स्वीकार केला होता. मानवतेचा व विश्वशांतीचा संदेश महात्मा बसवेश्वरांच्या वचनात भरलेला दिसून येतो. महात्मा बसवेश्वरांच्या वचन साहित्यातून शिवावरील श्रद्धा, आत्मसमर्पणाची वृत्ती, नम्रता, मानवता, एकनिष्ठ भक्ती या सर्व गोष्टी दिसून येतात. महात्मा बसवेश्वरांनी वचनातून मांडलेली शिकवण पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

अस्पृश्यता निवारण व कर्मकांडाला विरोध :

महात्मा बसवेश्वरांनी इ.स. ११६० साली अनुभव मंडपाची स्थापना करून समाज जागृतीचे एक महान केंद्रच बनविले. कोणताही व्यक्ती जन्माने, लिंगभेदाने, व्यवसायाने श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ ठरत नाही; स्त्री-पुरुष समान आहेत. अशा विषयावर अनुभव मंडपात चर्चा होत असत. वेगवेगळ्या जातीतील

अनेक स्त्री-पुरुषांनी दिक्षा घेऊन अनुभव मंडपातील चर्चेत सहभाग घेतलेला होता. बाराव्या शतकात अस्पृश्यतेने उच्चांक गाठला होता. अशा वेळी महात्मा बसवेश्वरांनी अनुभव मंडपाच्या माध्यमातून सामाजिक समतेचे व्यासपीठ निर्माण केले. एवढेच नव्हे, तर महात्मा बसवेश्वरांनी आंतरजातीय विवाहास त्या काळात चालना दिली होती.

तत्कालीन समाजव्यवस्थेत कर्मकांड, अंधश्रद्धा, यज्ञयाग यांचे श्रैमान माजले होते. वैदिक ब्राह्मणांचे समाजावर चांगलेच वर्चस्व होते. मंदिर संस्था, व्रतवैकल्ये, नवस, जप-तप, तीर्थयात्रा, पुराण यांवर समाजाचा जबर अंधविश्वास होता. या सर्वातून सामान्य गोरगरिबांचे सातत्याने शोषण होत होते. अशावेळी महात्मा बसवेश्वरांनी होम-हवनात टाकली जाणारी आहुती, प्राणी या सर्वांवर टिकास्त्र सोडले. पोथ्या-पुराणातील सांगितलेल्या फलप्राप्तीसाठी एका पायावर उभे राहणे, निखान्यावर चालणे, पाणी न पिणे, उपवास करणे, ब्रह्मचर्य पालन करणे इत्यादी व्रतवैकल्यांना सामान्य जनता अजाणतेपणाने महत्त्व देत होती. पण महात्मा बसवेश्वरांनी या सर्व कर्मकांडावर वचन साहित्याच्या माध्यमातून प्रखर टीका केली आणि या प्रथा बंद केल्या.

पण, आज विज्ञान-तंत्रज्ञानाने भरलेल्या जगात आणि भारतात जागतिकीकरणाच्या सुरुवातीनंतर घराघरात टी.व्ही. दूरदर्शन संच आल्यामुळे त्यावरील अनेक चॅनल्सवरून अनेक बाबा, देवऋषी स्वतःला महान संत म्हणवून घेत स्वतःच्या स्वार्थासाठी कर्मकांडाचे महत्त्व, यज्ञ, जप-तप, पंचांग, राशी भविष्य, मंत्र-तंत्र या माध्यमातून सामान्य माणसाची दिशाभूल करीत आहेत. असे नवनवे बाबा उदयास येत आहेत. त्यांची कोट्यावधी रुपयांची संपत्ती दिवसेंदिवस उजेडात येत आहे. शिकला-सवरलेला व स्वतःला बुद्धिजीवी म्हणवून घेणारा समाजसुद्धा या मोहाच्या जाळ्यात आज सापडलेला दिसून येतो. सामान्य अशिक्षित किंवा अल्पशिक्षित समाज स्वतःची होत असलेली लूट आजच्या काळातही थांबवू शकलेला नाही. या सर्वांना जबाबदार कोण याचा विचार निश्चितच आज करण्याची वेळ आलेली आहे.

एकेश्वरवादाचा स्वीकार आणि वर्णव्यवस्थेला विरोध :

महात्मा बसवेश्वरांनी एकेश्वरवादाचा स्वीकार केलेला आहे. तत्कालीन समाजात अनेक देवदेवतांची उपासना, भक्ती, मोठ्या प्रमाणात चालू होती.

आध्यात्मिक क्षेत्रात दलालांची संख्या वाढली होती. आपली आई आणि तिचे मूल यांची भेट घडविण्यासाठी ज्याप्रमाणे मध्यस्थांची गरज नसते, त्याचप्रमाणे भक्त आणि ईश्वर यांच्यातही मध्यस्थाची गरज नसल्याचे महात्मा बसवेश्वरांनी सांगितले होते. देवालयापेक्षा देहाच्या गाभाऱ्यात देव हा सुरक्षित राहू शकतो. मंदिर शुद्धीपेक्षा अंतःकरण शुद्धी अधिक महत्त्वाची आहे असे म. बसवेश्वरांनी आपल्या वचनाच्या माध्यमातून सांगितले आहे.

म. बसवेश्वरांनी हिंदू धर्मातील चातुर्वर्ण्यव्यवस्था नाकारलेली आहे. ते म्हणत, ‘धर्मसुधारणा करावयाची असेल, तर जुन्या मूल्यांना तिलांजली द्यावी लागेल. म. बसवेश्वरांनी वर्णव्यवस्थेची चौकट मोडून काढली. त्यांनी चांभार, मांग, महार, सुतार, लोहार, परीट, कुंभार, कोळी, माळी या सर्वांना समानतेची वागणूक दिलेली होती. म. बसवेश्वरांनी जातीविरहीत समाजाचे स्वप्न पाहिले होते. म्हणून त्यांनी जातिव्यवस्थेला कडाडून विरोध केला होता.

म. बसवेश्वरांनी जातिव्यवस्थेला व वर्णव्यवस्थेला बाराव्या शतकात कडाडून विरोध केला होता, पण आज एकविसाव्या शतकात जातिव्यवस्था संपते; ती फक्त निवडणुकीच्या वेळी, दलितांच्या घरी जाऊन जेवण करण्यापुरतीच. आजही जातिव्यवस्था कमी झाली असली, तरी पूर्णपणे संपलेली नाही. वर्णव्यवस्थेची जागा वर्गव्यवस्थेने घेतली आहे.

‘आहे रे’ वर्ग दिवसेंदिवस श्रीमंत होत आहे आणि ‘नाही रे’ वर्ग दिवसेंदिवस डबघाईला येत आहे. आणि बुद्धीजीवी वर्ग ‘आहे रे’ वर्गाचे वर्चस्व ‘नाही रे’ वर्गावर प्रस्थापित करून स्वतःचा स्वार्थ साधताना दिसतो आहे. म. बसवेश्वरांच्या शिकवणुकीचा सर्वजन आपल्या सोयीनुसार अर्थ लावून ती विसरून जात आहेत आणि आजही एकविसाव्या शतकात एकेश्वरवादाऐवजी ‘धर्म खतरे मे है, मजहब खतरे में हैं’ मानणाऱ्या बाबा-बुवांची संख्या वाढत आहे. तर दुसरीकडे म. बसवेश्वरांची सामाजिक समतेची शिकवण विसरून वर्गव्यवस्थेमध्ये दरी वाढत चालली आहे.

दांभिकतेवर हल्ला, सदाचार व नीती विषयक शिकवण :

मध्ययुगीन काळात भारतात दांभिक वृत्तीचे पिक जोरात वाढत होते. तेव्हा महात्मा बसवेश्वरांनी दांभिक वृत्तीवर आपल्या वचनाच्या माध्यमातून व

अनुभव मंडपातून प्रहार केल्याचे दिसून येते. काही श्रीमंत व आळशी लोक परमेश्वराची पूजा अर्चा, भक्ती करण्यासाठी पैसे देऊन ब्राह्मण किंवा पुजारी ठेवतात. अशी ही भक्ती खोटी व दांभिक आहे, ही भक्ती नसून भक्तीचे प्रदर्शन असल्याचे महात्मा बसवेश्वरांनी अतिशय परखड शब्दात बाराव्या शतकात सांगितले आहे.

महात्मा बसवेश्वर एक महान विद्वान होते. तसेच ते एक कुशल प्रशासकही होते. परंतु महात्मा बसवेश्वर लाचारी, दांभिकता, खोटे मान सन्मान यांपासून नेहमी दूर राहिले व आपल्या अनुभव मंडपातील प्रत्येक अनुयायांना सुद्धा त्यांनी यापासून दूर राहण्यास सांगितले.

महात्मा बसवेश्वरांनी नीतिविषयक व सदाचारविषयक विचार आपल्या सामान्य माणसाला समजेल, अशा भाषेत मांडले आहेत. नीतिविषयक शिकवण सांगताना आपल्या अनुयायांना महात्मा बसवेश्वर म्हणतात, 'चोरी, हत्या करू नका, स्वतःची स्तुती करू नका.'

सदाचाराविषयी महात्मा बसवेश्वर म्हणतात की, 'सत्य बोलणे हाच स्वर्ग, देवलोक आहे, तर असत्य मृत्युलोक आहे. माणसाचे चांगले आचरण हे स्वर्ग, तर वाईट आचरण हा नरक आहे.'

बाराव्या शतकात दांभिकतेने भरलेल्या काळात महात्मा बसवेश्वरांनी माणसाचे आचरण कसे असावे, नीतिविषयक नियम कसे असावेत, हे सांगितलेले आहे. पण आजही त्यांची शिकवण वास्तवात उतरलेली नाही. अनाचार, वाईट बोलणे, वागणे, म्हणजेच स्वर्ग आणि चांगले बोलणे व चांगले वागणे म्हणजेच नरक अशी अवस्था आजच्या समाजव्यवस्थेची झालेली आहे. स्वतःच्या स्वार्थासाठी प्रत्येकजण खोटे बोलत आहे, तर स्वतःच्या भौतिक सुखासाठी दुसऱ्यांचे दिवसेंदिवस शोषण करीत आहेत. भ्रष्टाचार, व्यभिचार आजच्या समाजव्यवस्थेचा शिष्टाचार होऊन बसला आहे. त्यामुळे सामान्य माणूस भरडला जातो आहे.

श्रममूल्यांचे महत्त्व :

अनुभव मंडप व वचन साहित्यातून महात्मा बसवेश्वरांनी बाराव्या शतकात कष्टाचे, श्रमाचे महत्त्व सांगितलेले आहे. महात्मा बसवेश्वरांची कृती व भक्तीचे माहात्म्य आपल्या अनेक वचनांच्या माध्यमातून विशद केले आहे. कार्य हे

कैलास आहे, असे सांगून त्यांनी शारीरिक श्रमाला अतिशय महत्त्व दिले आहे. प्रत्येक माणसाने आपले कार्य प्रामाणिकपणे, सदबुद्धीने पार पाडावे, असे महात्मा बसवेश्वरांनी सांगितले आहे. कोणतेही काम श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ दर्जाचे नाही, ते उत्तम प्रकारे करणे हीच ईश्वरसेवा व जनसेवा आहे, असे ते म्हणत. प्रत्येकाने कष्ट करूनच आपली उपजिविका चालवावी, आपल्या आवडीनुसार व्यवसाय निवडून त्यात प्रगती करावी, जेवढी आवश्यकता तेवढीच संपत्ती जमवावी, असे महात्मा बसवेश्वरांनी बाराव्या शतकात आपल्या वचनाच्या माध्यमातून सांगितले.

महात्मा बसवेश्वरांनी श्रममूल्यांचे महत्त्व बाराव्या शतकात सांगितले आहे. पण त्याचे महत्त्व आजच्या काळातसुद्धा आपण ओळखू शकलो नाही. आज समाजातून एकीकडे कष्ट करण्याची प्रवृत्ती नष्ट होत आहे आणि कमी कष्टातून जास्त नफा मिळवण्याची प्रवृत्ती वाढत चालली आहे, तर दुसरीकडे स्वतःला कुशल प्रशासक म्हणवणाऱ्या आजच्या राज्यकर्त्यांनी अनेक चुकीची धोरणे आखून सामान्यांची कष्ट करण्याची साधने हिसकावून घेतली आहेत. खाजगीकरण, उदारीकरण यांच्या नावाखाली आहे रे वर्गाला जास्त श्रीमंत करण्याचा, तर नाही रे वर्गाला देशोधडी लावण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

सारांशरूपाने असे सांगता येईल की, महात्मा बसवेश्वरांनी बाराव्या शतकात भारतात सामाजिक समतेची, स्वातंत्र्याची, बंधुभावाची, स्त्री-पुरुष समानतेची, विज्ञाननिष्ठतेची, एकेश्वरवादाची शिकवण सामान्य माणसाला त्याच्या बोलीभाषेत दिली. विषमता नष्ट झाली पाहिजे, यासाठी महात्मा बसवेश्वरांनी रात्रंदिवस कष्ट केले. पण आजची समाजव्यवस्था त्यांची शिकवण सोयिस्करपणे विसरत आहे. समाजात वरचेवर जुनाट रूढी, परंपरा, कर्मकांड, आहे रे वर्गाचे वर्चस्व वाढत आहे आणि नाही रे वर्ग बघ्याची भूमिका घेत आहे.

शेतकरी, विद्यार्थी आत्महत्या करीत आहेत. जागतिकीकरणाच्या नावाने शेतीचे पाणी कारखान्यांना दिले जात आहे. मॉल्स उभे करून छोट्या व्यापाऱ्यांना भाजीपाला विकणाऱ्या जातींना रस्त्यावर आणले जात आहे. महानगराला जोडण्यासाठी सहा पदरी रस्ते आहेत, पण गावाकडे जाण्यासाठी साधा कच्चा रस्तासुद्धा नाही. बालमृत्यू, कुपोषण, मातामृत्यू, स्त्रियांवरचे अन्याय दिवसेंदिवस

वाढत आहेत. स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाच्या प्रमाणात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे.

शिक्षणाचे खाजगीकरण होत आहे. गरीब विद्यार्थ्यांचा शिक्षणाचा अधिकार काढून घेऊन श्रीमंत वर्गात इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांचे पिक जोमाने फुलत आहे. मराठी शाळा ओस पडत आहेत. थोडक्यात, महात्मा बसवेश्वरांच्या विचारांना खऱ्या अर्थाने सर्व धर्मातील व जातीतील स्त्री-पुरुषांनी आचरणात आणणे आवश्यक आहे.

||*||

महात्मा बसवेश्वरांचा समग्र समतावाद

डॉ. सूर्यकांत घुगरे

जागतिकीकरण ही प्रक्रिया २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात सुरू झाली, ही एक सामाजिक वास्तवता आहे. तथापि, जागतिकीकरणामध्ये वैश्विक परिवर्तनाचा आणि वैश्विक परस्पर संबंधांचा जो अर्थ अंतर्भूत झालेला आहे, तो महात्मा बसवेश्वरांच्या समग्र सामाजिक समताप्रणित विचारांचा एक अविष्कार होय. जागतिकीकरणामध्ये छोटा देश-मोठा देश, गरीब देश-श्रीमंत देश, प्रगत देश-अप्रगत देश अशी देशा- देशातील सामाजिक भेदनीती पाळली जात नाही.

दुसऱ्या शब्दांत, जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत देवाण-घेवाणीबाबत आणि सामाजिक संबंधांबाबत अनेक देशांमध्ये मुक्त व्यवहारनीती अवलंबिली जाते. जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेत भेदभावविरहीत आर्थिक संबंध अभिप्रेत आहेत. महात्मा बसवेश्वरांच्या समग्र सामाजिक समतेच्या संकल्पनेतसुद्धा जात, धर्म, वर्ण, वंश, व्यवसाय आणि लिंगभेद विरहीत सामाजिक संबंध अपेक्षित आहेत. १२ व्या शतकात कर्नाटकातील कल्याण राज्याचे पंतप्रधान असताना महात्मा बसवेश्वरांनी भारतातल्या पहिल्या आंतरजातीय आणि आंतरधर्मीय विवाहसंबंधांना मान्यता देऊन समग्र सामाजिक समतेच्या त्यांच्या संकल्पनेची व्यावहारिक अनुभूतीही घडविलेली आहे. बसवेश्वरांनी सामाजिक समतेची ज्योती ९०० वर्षांपूर्वीच प्रज्वलित केलेली आहे. या पार्श्वभूमीवर 'जगत्ज्योती' हे बसवेश्वरांसाठीचे एक आशयपूर्ण विशेषण देखील जनमानसात रूढ झालेले आहे.

अलीकडील जागतिकीकरणाचा विचार व महात्मा बसवेश्वरांचा मध्ययुगीन समग्र सामाजिक समताविषयक विचार आणि महात्मा बसवेश्वरांचा मध्ययुगीन समग्र सामाजिक समताविषयक विचार या दोन्हींचे उद्दिष्ट हे

मूलतः एकच आहेत. विश्वात्मक सामाजिक संबंध व्यवस्थेत परिवर्तन आणि सुधारणा घडवून आणणे, तसेच एकूण सामाजिक विकास प्रक्रिया गतिमान करणे हे जागतिकीकरण आणि समग्र समतावाद यांचे समान उद्दिष्ट होय. विद्यापीठ पातळीवर याविषयी आणखी संशोधन होणे महत्वाचे व आवश्यक आहे.

समतावाद हा समतानिष्ठ व समताप्रणित समाजव्यवस्थेचा एक विचार होय. त्याचा महात्मा बसवेश्वरांनी आग्रहपूर्वक पुरस्कार केला आहे. समतावाद ही 'समभाव', 'समताभाव' व 'एकोभाव' जोपासणारी एक वर्तनप्रणाली आहे. समतावाद हे एक सामाजिक मूल्य आहे. समतावाद हा एक दृष्टिकोन आहे. समतावाद हे समाजघटकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी महात्मा बसवेश्वरांनी स्वीकारलेले एक प्रशासकीय धोरण आहे. समतावाद ही सहकार्य आणि समृद्धी यांची प्रचीती घडविणारी महात्मा बसवेश्वरांनी प्रतिपादन केलेली एक सामाजिक जीवनपद्धती आहे.

बुद्ध, बसवेश्वर आणि आंबेडकर : समतावादाचे तीन अग्रणी पुरुष

प्राचीन युग, मध्ययुग आणि आधुनिक युग हे सामान्यतः तीन प्रमुख युग अर्थात कालखंड मानले जातात. समतावादाचा उद्घोष करणाऱ्या तसेच समतावादाला प्रतिष्ठा मिळवून देणाऱ्या प्राचीन युगातील गौतम बुद्ध, मध्ययुगातील महात्मा बसवेश्वर आणि आधुनिक काळातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या तीन राष्ट्रपुरुषांचा विशेषत्वाने उल्लेख करावा लागतो. गौतम बुद्धांनी प्राचीन कालखंडात भारतीय समाजामध्ये परिवर्तनाचा विचार रुजविण्यासाठी आवश्यक असलेली वैचारिक क्रांती घडविली आणि त्यानंतर आधुनिक कालखंडात डॉ. आंबेडकरांनी परिवर्तनासाठीची सामाजिक, वैचारिक व राजकीय क्रांती घडविली. गौतम बुद्धांनी सामाजिक समतेचा 'मार्ग' निर्माण केला. महात्मा बसवेश्वरांनी सामाजिक समतेचा 'महामार्ग' बनविला आणि डॉ. आंबेडकरांनी सामाजिक समतेच्या महामार्गाचा 'राजमार्ग' बनविला. त्यामुळे बुद्ध, बसवेश्वर आणि आंबेडकर या तीन अग्रणी पुरुषांचे समताविषयक विचार आणि कार्य खूप योगदानकारक ठरले आहे. 'महात्मा बसवेश्वरांचा समतावाद' संक्षिप्त स्वरूपात समजून घेणे हे या लेखाचे उद्दिष्ट आहे.

महात्मा बसवेश्वरांचे जीवनविशेष :

बसवेश्वर हे मध्ययुगीन भारताचे जनक होत. मध्ययुगाच्या १२ व्या शतकातील सन ११०५ ते ११६७ हा महात्मा बसवेश्वरांचा जीवनकाल होय. महात्मा बसवेश्वर हे कर्नाटकातील 'कल्याण' राज्याचे पंतप्रधान होते. कर्नाटक, आंध्रप्रदेश आणि महाराष्ट्राचा काही भाग हा तत्कालीन कल्याण राज्याचा खूप विस्तारलेला प्रशासकीय प्रदेश होता. बसवेश्वर हे लिंगायत धर्माचे प्रेषित होत. धर्मप्रेषित, तत्त्वज्ञ, संत, आद्य समाजसुधारक, तसेच कुशल राजकारणी म्हणून बसवेश्वरांचा सामान्य परिचय करून देण्यात येतो. धर्मसुधारणा, समाजसुधारणा, संस्कृतीसुधारणा, समाज-प्रबोधन, वाचन-साहित्यनिर्मिती, मातृभाषेत शिक्षणप्रसार, विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोनाचा प्रसार, पुरोगामी परिवर्तनवादी विचारांचा प्रसार, अंधश्रद्धा निर्मूलन, वेठविगारी निर्मूलन, वर्णव्यवस्था व जातिव्यवस्थेला विरोध, दीनोद्धार, दलितोद्धार, अस्पृश्योद्धार, स्त्रियोद्धार, श्रमगौरव व श्रमश्रेष्ठता-वादाचा पुरस्कार हे महात्मा बसवेश्वरांच्या विचार आणि कार्याचे मुख्य पैलू होत. या त्यांच्या सर्वच विचार-कार्यामध्ये समतावादाच्या जागोजागी उमटलेल्या छटा स्पष्टपणे जाणवतात. समग्र समतावादाचे महात्मा बसवेश्वरांनी केलेले समर्थन अनेक दृष्टींनी मूलगामी व दूरगामी ठरले. याच पार्श्वभूमीवर भारतीय ज्ञानपीठ पारितोषिक सन्मानित डॉ. व्ही. के. गोकक म्हणतात, "महात्मा बसवेश्वर हे आजच्या आधुनिक विचारवंतांपेक्षाही अधिक आधुनिक होते."

समताधिष्ठित समाजरचनेचा निर्धार :

'समतावाद' हा महात्मा बसवेश्वरांच्या एकूणच सामाजिक विचारांचा मूलाधार आहे. बुद्ध जसे 'करुणादूत', महावीर जसे 'अहिंसादूत', ख्रिस्त जसे शांतिदूत, तसे बसवेश्वर हे 'समतादूत' होत. समताधिष्ठित समाजरचना हा त्यांचा संकल्प नी निर्धार होता. बसवेश्वरांचे स्वतःचे वैशिष्ट्यपूर्ण असे 'समतावादी समाजशास्त्र' होते. त्यांच्या समाजशास्त्रामध्ये गरीब-श्रीमंत हा 'वर्णभेद' नव्हता, ब्राह्मण-चांभार हा 'व्यवसायभेद' नव्हता, हिंदू-मुस्लिम हा 'धर्मभेद' नव्हता. महाराष्ट्र-कर्नाटक असा 'प्रांतभेद' नव्हता. मराठी-कन्नड असा 'भाषाभेद' नव्हता आणि स्त्री-पुरुष असा 'लिंगभेद'ही नव्हता. प्रत्येक मानवाचा 'माणूस' म्हणून सदोदित गौरव झाला पाहिजे, असा बसवेश्वरांचा

आग्रह राहिलेला आहे. 'देव एक, तसा मानवही एक' अशी त्यांची भूमिका होती. महात्मा बसवेश्वरांनी 'एक मानवकूल' मानलेले आहे. डॉ. कुमार सप्तर्षी यांनी म्हटल्याप्रमाणे, "गरीब-श्रीमंतांतील अथवा अन्य कोणत्याही व्यक्तीसमूहातील दरी वाढते तेव्हा समाजाच्या नीतिमतेचे बाष्पिभवन होते." महात्मा बसवेश्वरांनी याच विचाराचे समर्थन करून समताधिष्ठित समाजरचनेचा निर्धार केला होता.

जातीविषमतेस विरोध :

जातिव्यवस्था हे पारंपरिक भारतीय समाजाचे एक प्रभेदक वैशिष्ट्य होय. जातिसंस्थेच्या निर्मितीबाबत अनेक प्रकारचे विचार आणि सिद्धांत सांगितले जातात. 'जातींची निर्मिती ही ईश्वरनिर्मित आहे', या वैदिक मताचे बसवेश्वरांनी खंडण केले आहे. विशिष्ट व्यवसाय करण्याच्या पद्धती, प्रवृत्ती व परंपरेतून वेगवेगळ्या जाती उदय पावल्या, या समाजशास्त्राच्या व्यावसायिक सिद्धांताचे त्यांनी समर्थन केलेले आहे. त्यामुळे अमूक एक व्यवसाय श्रेष्ठ आणि अधिक महत्त्वाचा, तर अमूक एक व्यवसाय कनिष्ठ व कमी महत्त्वाचा, असे म्हणणे संयुक्तिक ठरत नाही. दुसरे म्हणजे सर्वांचा जन्म मातेच्या उदरातून होतो. त्यामुळे एक मनुष्यजन्म श्रेष्ठ आणि एक मनुष्यजन्म कनिष्ठ असतो, असेही समजणे योग्य नव्हे, या संदर्भात बसवेश्वरांचे एक वचन खूप महनीय आहे,

‘लोखंड तापविणारा झाला लोहार
धुणी धुणारा झाला विणकर
वस्त्र विणणारा झाला विणकर
अन् वेद वाचणारा झाला ब्राह्मण
कानातून जन्माला आला का कोणी या जगात ?
जो जाणतो हे सत्य तोचि एक कुलवंत
हे कुडलसंगमेश्वर.’

विश्वनिर्मिती ही पृथ्वी, आप, तेज, वायू व आकाश या पंचमहा-भूतांपासून झाली. विश्वनिर्मितीस कारणीभूत असलेल्या या पंचमहाभूतांत कसलाही भेद नसतो. प्रत्येक जीव हा शिवांश असतो. जमीन, पाणी आणि रक्त या गोष्टी सर्वांच्याच सारख्या असतात. त्यामुळे मानवा-मानवात फरक

करणे कोणत्याच अर्थाने संयुक्तिक नसल्याचे बसवेश्वरांनी म्हटले आहे.
जातीय श्रेष्ठ- कनिष्ठतेच्या प्रवृत्ती आणि पद्धतीवर त्यांनी अनेक प्रकारे प्रहार केला. आपल्या एका वचनात बसवेश्वर म्हणतात,

‘महारवाड्याची जमीन अन्
मठ- मंदिराची जमीन असते का भिन्न?
ज्ञानीयांची जात अन्
अज्ञानीयांची जात असते का भिन्न?...
‘शेठ’ कसा म्हणू मी श्रीयाळ शेट्टीस?
‘धोबी’ कसा म्हणू मी मडिवाळ माचय्यास?
‘ढोर’ कसा म्हणू मी कक्कय्यांस?
मज म्हटल्यास मी ब्राह्मण अन् मीच श्रेष्ठ
नाही का हसणार मजवरी कुडलसंगमेश्वर...’

सर्वांचे श्रम सारखे, आवश्यक आणि महत्त्वाचे :

व्यक्तीच्या व्यवसायावर आधारलेली वर्णव्यवस्था हे पारंपरिक भारतीय समाजजीवनाचे एक वैशिष्ट्य होय. वर्णव्यवस्थेने व्यवसायांच्या श्रेष्ठ-कनिष्ठतेबाबत भेदभाव केलेला होता. वर्णव्यवस्थेने भिन्न-भिन्न व्यवसाय अर्थात श्रम, श्रमजीवी आणि श्रेष्ठता यांची हेतुपुरस्सर फारकत केलेली होती. श्रम करणाऱ्यांनी श्रमच करावेत, बौद्धिक कष्ट करू नयेत आणि बौद्धिक कष्ट करणाऱ्यांनी बौद्धिक कष्टच करावेत, श्रम करू नयेत; शारीरिक श्रम हे कनिष्ठ असत, तर बौद्धिक कष्ट श्रेष्ठ असतात; श्रमाच्या श्रेष्ठ-कनिष्ठतेचे असे जणू समीकरणच भारतीय जनमानसावर लादले आणि बिंबवले होते. महात्मा बसवेश्वरांनी सर्वांचे श्रम सारखे, आवश्यक आणि महत्त्वाचे मानून सर्वच श्रमांचा, तसेच श्रमकऱ्यांचा अभूतपूर्व गौरव केला आहे.

जगत्विख्यात अर्थतज्ज्ञ कार्ल मार्क्स, तसेच एमील डरखिम, मॅक्स वेबर या समाजशास्त्रज्ञांनी श्रमाला प्रतिष्ठा दिली. तथापि, महात्मा बसवेश्वरांनी श्रमाला प्रतिष्ठा, मांगल्य आणि परमश्रेष्ठता प्राप्त करून दिली. त्यांनी श्रम ही केवळ पूजा अथवा देव नसून ‘श्रम हाच धाम’, ‘श्रम हाच मोक्ष’, ‘श्रम हाच कैलास’, ‘श्रम हेच सर्वस्व’ मानले. या विचाराच्या समर्थनार्थ ‘कायकवे कैलास’ हे घोषवाक्य त्यांनी स्थापलेल्या ७७० सदस्यांच्या अनुभव मंडपामध्ये

रूढ केले. ते म्हणतात ‘प्रत्येकाने, मग तो पुरुष असो वा स्त्री, तरुण असेल अथवा वयस्कर, कार्यक्षम असेल अथवा अकार्यक्षम त्याने ‘कायक’ अर्थात काम, श्रम, सेवा अथवा काही उद्योग-व्यवसाय करून स्वयंपूर्ण झाले पाहिजे; प्रत्येकाने जमेल आणि झेपेल ते काम अर्थात उद्योग-व्यवसाय केला पाहिजे, याबाबत बसवेश्वर ठाम होते. व्यक्तीने आपली भाकरी स्वतः शोधली, मिळविली, टिकविली व वाढविली पाहिजे; या विचारातून महात्मा बसवेश्वरांनी धर्मसंस्कृती आणि श्रमसंस्कृती यांचा समन्वय तर साधलाच, पण श्रमसंस्कृतीला प्रथम प्राधान्य देण्याची आवश्यकताही प्रतिपादन केली. त्यांनी हस्तरेषेला नव्हे, तर हाताला महत्त्व दिले. जेष्ठ इतिहासकार चिं. वि. वैद्य यांनी म्हटल्याप्रमाणे, “श्रमाचे महत्त्व आणि श्रेष्ठत्व प्रतिपादन करणारे बसवेश्वर हे हिंदुस्थानातील पहिले तत्त्वज्ञ होत”

स्त्री-पुरुष समताविचार आणि स्त्रियोद्धाराचा कृतिशील प्रारंभ :

महात्मा बसवेश्वर हे कर्त्या समाजसुधारकांच्या प्रभावळीतील पहिले नाव होय. ‘आधी केले मगचि सांगितले’, हे त्यांचे व्यक्तिवैशिष्ट्य होय. महात्मा बसवेश्वर स्त्री आणि पुरुष यांच्या समानतेचे पुरस्कर्ते होते. “समाजोद्धारासाठी स्त्रियोद्धार आणि स्त्रियोद्धारासाठी शिक्षणप्रसार”, हे सूत्र त्यांनी अंगिकारले होते. विद्या अर्थात शिक्षण हेच स्त्री आणि पुरुष यांचे उद्धारतत्त्व असल्याचा निर्वाळा त्यांनी दिलेला आहे. स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील सामाजिक समतेची आवश्यकता प्रतिपादन करून तिच्या पूर्तीसाठी त्यांनी विविधांगी स्वरूपाच्या कल्याणकारी योजनांचा विचार केला होता. बाराव्या शतकात बसवेश्वरांनी स्थापलेल्या, ‘अनुभव मंडप’ या सभा-संस्थेमध्ये ७० स्त्रियांना दिलेले सदस्यत्व, अनुभव मंडपाच्या चर्चासत्रातील स्त्रियांचा झालेला सहभाग, स्त्री-शिक्षणासाठी शिक्षणकेंद्रांची केलेली स्थापना, स्त्रियांच्या स्वतंत्र संघटनांची केलेली स्थापना, स्त्रियांसाठी व्यवसाय मार्गदर्शनाची केलेली सुविधा, निराधार स्त्रिया व वेश्या यांच्या पुनर्वसनासाठी निर्माण केलेल्या योजना, स्त्रियांच्या साहित्यनिर्मितीला दिलेले प्रोत्साहन अशा बहुसूत्री स्त्री-कल्याणकारी योजना या बसवेश्वरांच्या स्त्री-पुरुष समताविचाराचे द्योतक होत. उल्लेखनीय बाब म्हणजे स्त्री आणि पुरुष यांच्या समान हक्काच्या

आग्रहासाठी महात्मा बसवेश्वरांनी वयाच्या आठव्या वर्षी 'उपनयनविधी' नाकारून गृहत्याग केलेला आहे.

अहिंसावादी समतावादाचा पुरस्कार :

‘सामाजिक समता’ ही महात्मा बसवेश्वरांच्या सामाजिक विचार आणि सिद्धांतप्रणालीतील एक मध्यवर्ती संकल्पना आहे. अहिंसा, करुणा, दया, अनुकंपा, सहवेदना, कृपा, क्षमा, सहानुभूती, जिह्वाळा, वात्सल्य, माया, ममता, सहृदयता, मानवता इत्यादी समतावादातून उगम पावलेली मूल्ये, विचार, आदर्श व तत्त्वे आहेत. हे सर्व समतावादाचे आविष्कार आहेत. तेव्हा समतावाद हे महात्मा बसवेश्वरांचे एक समग्र तत्त्व होय.

महात्मा बसवेश्वरांनी अहिंसावादी समतावादाचा पुरस्कार केलेला आहे. जेथे समभाव, समताभाव अथवा एकोभाव असतो, तिथे अहिंसेचा विचार स्फुरतो. सामाजिक समतावाद हा बसवेश्वरांच्या अहिंसा, करुणा अर्थात दयाविषयकच्या विचारांचा मूलाधार आहे. समतेतून दयेकडे, दयेतून दासोहकडे म्हणजे सहकार्याकडे, दासोहातून मानवतेकडे आणि मानवतेतून समृद्धीकडे जाण्याचा महामार्ग बसवेश्वरांनी दर्शविला आहे. समता नाही तर दया नाही, दया नाही तर दासोह नाही, दासोह नाही तर मानवता नाही, मानवता नाही तर समृद्धी नाही आणि समृद्धी नसेल तर काहीच नाही, हा विचारही ओघानेच स्पष्ट होतो. महात्मा बसवेश्वरांनी समग्र समतावादाचा पुरस्कार केलेला आहे; ज्याची मानवता तत्त्व प्रसार, विश्वशांती, विश्वसमृद्धी आणि विश्वकल्याण ही अनुषंगिक सामाजिक फलश्रुती ठरते.

||*||

बुद्ध आणि बसवेश्वर

डॉ. यशवंत मनोहर

मला बुद्ध आणि बसवेश्वर यांच्यातील साम्य मोठे मोलाचे वाटते. समाज परिवर्तनाच्या पायाभूत तत्वांच्या दृष्टीने या दोघाही महामानवांमध्ये नाते आहेच, पण प्रत्यक्षात कार्य करण्याच्या दृष्टीनेही नाते आहे. चार्वाक, बुद्ध आणि सम्राट अशोक, बसवेश्वर, फुले, शाहू महाराज, डॉ. आंबेडकर अशी समाजपरिवर्तनवाद्यांची महान परंपरा आपल्याला सांगता येते. या समाजपरिवर्तनवाद्यांमध्ये चार्वाक, बुद्ध आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे ईश्वर आणि अध्यात्म मानित नाहीत. बसवेश्वर मात्र फुलांप्रमाणे एकेश्वरवादी आहेत. एवढा एक भाग सोडला तर बुद्ध आणि बसवेश्वर यांच्यात समाजपरिवर्तनाच्या दृष्टीने मोठ्या प्रमाणात साम्य आहे.

बुद्धाचा कार्यकाल इ.स. पूर्व सहावे शतक तर बसवेश्वर बाराव्या शतकात होऊन गेले. याचा अर्थ दोघांच्या कार्यकाळात अठराशे वर्षांचे अंतर आहे. बसवेश्वरांपूर्वी दक्षिणेत शैव संप्रदाय होता. त्यात निर्माण झालेल्या विकृती नष्ट करण्याच्या सद्देतून बसवेश्वरांनी त्याला नवे रूप दिले. हे नवे रूप म्हणजे लिंगायत धर्म होय. खरे म्हणजे बुद्धाचे बुद्धपूर्वकालीन चार्वाकाशी आणि शिवाशी अनेक संदर्भात नाते संभवते. चार्वाक निरीश्वरवादी म्हणजे जडवादी होते आणि शिव वैदिकांच्या विरोधात काम करणारी त्याकाळात शक्ती होती. शिवाचा म्हणजे शंकराचा संबंध जसा चार्वाकाशी आहे तसा झिरपत झिरपत बुद्धापर्यंतही आलेला आहे. नाथसंप्रदायाचे अधिष्ठान शिव आहे असे काही अभ्यासक मानतात, त्याप्रमाणे तो बौद्ध परंपरेमधला आहे. नाथसंप्रदायाच्या मूळ प्रवर्तक बौद्धांच्या एक सांप्रदायातील हा होता असेही मानले जाते. या सर्व गोष्टींचा अर्थ चार्वाक बौद्ध, नाथसंप्रदाय आणि शैव आणि त्याही पुढील लिंगायत धर्म असे काही एक सूत्र सांगता येईल. वैदिक धर्माला विरोध,

त्यातील विषमतेच्या तत्त्वांना विरोध हे ते समान सूत्र आहे. या सूत्राकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. आजउद्याच्या काळात परिवर्तनाला हे समान सूत्र अधिकाधिक स्पष्ट करून घेण्याची, सर्व परिवर्तनवादी समूहांना एकत्र आणण्यासाठी त्यांना एका जाती, धर्म, वर्ग, अंधश्रद्धा यांच्याविरहीत अशा जीवनध्येयाशी जोडण्याच्या दृष्टीने आवश्यक आहे.

लहानपणापासून बसवेश्वर बुद्धिवादी होते. ही बाब त्यांनी ब्राह्मण असलेल्या वडिलांचा आग्रह असतानाही आपले उपनयन करून घेतले नाही, या गोष्टीवरून आपल्या लक्षात येते. म्हणजे बसवेश्वरांनी वयाच्या आठव्या वर्षीच द्विज होण्यास म्हणजे ब्राह्मण होण्यास नकार दिला. आपल्या महाराष्ट्रातील संतमंडळात काय घडले आपणास माहीत आहे. संन्याशाची मुले म्हणून ज्ञानेश्वरांना आणि त्यांच्या भावंडांना त्याकाळच्या धर्मशास्त्र्यांनी जातीबहिष्कृत केले होते. त्यावेळी शुद्धिपत्रक मिळविण्यासाठी आणि आपले ब्राह्मणत्व पुनर्स्थापीत करण्यासाठी ज्ञानेश्वरादी भावंडांनी केवढा आटापिटा केला होता हे आपणांस माहीत आहेच. जात जपण्यासाठी माणसे तेव्हापासून आजपर्यंत प्रयत्न करताना दिसतात. ज्यांना समता हवी त्यांनी स्वतःची जात प्रथम विसर्जित करायची असते. बसवेश्वरांनी आपली जात विसर्जित करण्याचा हा आदर्श वयाच्या केवळ आठव्या वर्षी घालून दिला.

याच काळात बसवेश्वरांनी बौद्ध तत्वज्ञानही समजावून घेतले. बुद्ध समजावून घेतला. याही गोष्टीला बसवेश्वरांच्या जीवनात अनन्य-साधारण महत्त्व आहे. त्यांनी माणसामध्ये कोणताही भेद केला नाही. आपल्या धर्माचे महाद्वार सर्वांसाठी उघडून दिले. बसवेश्वरांचे हे सामाजिक साहस एकूणच महाराष्ट्रीय संतांच्या संदर्भात बघितले तर ते पूर्णतः क्रांतीकारकच होते असेच म्हटले पाहिजे.

बुद्धाने चातुर्वर्ण्याची प्रत्यक्ष उक्तीतून आणि कृतीतूनही विघातकताच सांगितली. आपला धर्म त्यांनी सर्व माणसांसाठी आणि माणूस होऊ इच्छिणाऱ्या सर्वांसाठी मोकळा ठेवला. बुद्धाचे सामाजिक आंदोलन हे वर्णजाती विहीनत्वाचे आंदोलन होते. बुद्धांनी भारताचा सामाजिक नकाशाच बदलून टाकला. जातीवर्ण उल्लंघिल्यानंतर उमलणाऱ्या माणुसकीच्या आकाशात उडणारे पंख त्यांनी माणसांना दिले. बसवेश्वरांनी चातुर्वर्णाला पाखंड मानले. सर्वसामान्य भोळ्याभाबड्या

आणि गरीब माणसांना फसविण्यासाठी निर्माण केलेला तो सापळा आहे, हे त्यांनी स्वच्छपणे सांगितले. त्यांनी वर्णभेद याहीपुढे जाऊन बुद्धांप्रमाणेच स्त्री-पुरुष विषमतेला प्रत्यक्ष कार्यक्रम राबवून नकार दिला. स्त्रियांमध्ये परस्पर भेद नसावेत, पुरुषांनाही परस्परांत जाती-वर्णाने ओळखू नये, हा संस्कार करण्यासाठी बुद्धांप्रमाणे बसवेश्वरांनी इ.स. १२ व्या शतकात समान मानवाधिकाराचे आंदोलन सुरू केले.

संसार दुःखमय आहे हे बुद्धांप्रमाणेच बसवेश्वरांनीही सांगितले आणि बुद्धांप्रमाणेच दुःखाशी सामनाही करायला सांगितले. ग्रहस्थी जीवनाच्या प्रतिष्ठेला उणेपणा येणार नाही याचीही काळजी घेतली. शिवाय बुद्धांच्या धम्मात अर्थकारणही आहेच, राजकारणाचे सर्वकल्याणकारी नितीशास्त्रही आहे, वैद्यक जीवनाचे रसायनशास्त्रही आहे. त्याकाळातल्या आणि त्याआधीच्या समाजाला सामाजिक आर्थिक आणि सांस्कृतिक विषमतेने आणि आरोग्य विषयक अंधश्रद्धांनी अत्यंत दुर्बल करून ठेवले होते. या पार्श्वभूमीवर आणि भीषण परिस्थितीत समाजाच्या संपूर्ण पुनर्रचनेचे आंदोलन बुद्धांनी सुरू केले होते. बसवेश्वरांनीही आपल्या काळात हे वैचारिक आंदोलन पुढे चालविले.

गरीब, दारिद्र्य म्हणजे सामाजिक आणि आर्थिक शोषण या बाबी पूर्वजन्मातील कर्माच्या नुसार उद्भवत नसतात. गीता तिचाच विस्तार असलेली मनुस्मृती आणि मनुस्मृतीचाच अनुवाद करणारे महाराष्ट्रातील बरेचसे संत वाङ्मय हे सर्वच आविष्कार जाती-वर्णाच्या रुपाने येणाऱ्या सामाजिक विषमतेचा आणि गरिबांच्या रुपाने प्रकट होणाऱ्या आर्थिक विषमतेचा संबंध पूर्वजन्मातील कर्माशी लावतात. याचा अर्थ शोषण खरे पण त्याच्या समर्थनार्थ पुढे केल्या जाणाऱ्या सबबी मात्र पूर्णतः खोट्या. खरे म्हणजे सर्व पातळ्यांवरचे शोषण हे माणसांच्या लोभी वृत्तीद्वारा जीवनात दाखल केले होते आणि गरिबांना कळणार नाही अशा धूर्तपणाने अभावात ढकलत जात राहते. असे शोषण, अशी विषम समाज रचना अनिर्बंध तृष्णेतून जन्माला येते हे बुद्धांनी सांगितले. अठरा वर्षांनंतर बसवेश्वरांनी हे आंदोलन पुढे चालविले. बसवेश्वरांनी केलेले हे कार्य सामाजिक विषमतेच्या निर्मूलनानेच होते.

बुद्धाने आपल्या काळातील पशूहिंसेला विरोध केला. यज्ञाच्या नावाने पशूंना शेकडो-हजारोंच्या संख्येने मारले जाई. बसवेश्वरांना बुद्धांप्रमाणेच समान

लेखले पाहिजे. वेगवेगळ्या जातींमध्ये रोटी आणि बेटी व्यवहार व्हावा, यासाठी कार्यक्रम राबविले. अस्पृश्यतेची निरर्थकता आणि अमानुषता लोकांना पटवून देण्यासाठी बसवेश्वरांनी अस्पृश्याच्या घरी जेवणही केले.

बसवेश्वर एकेश्वरवादी होते, पण मोठमोठी मंदिरे बांधू नका, तीर्थयात्रांना जाऊ नका, असे त्यांनी त्याकाळात लोकांना सांगितले. दयाबुद्धी, अहिंसा, सदाचार, परोपकार या गोष्टींची शिकवण त्यांनी महत्त्वाची मानली. ही त्यांची शिकवण आपल्या एकूणच समाजाने लक्षात घेण्याची गरज आहे. शिवाय शरीर श्रमालाही बसवेश्वरांनी प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली.

कायक सिद्धांत म्हणून ओळखला जाणारा बसवेश्वरांचा विचार तर अत्यंत मोलाचा आहे आणि त्याचे नाते बुद्धाच्या धम्माशी आहे. बसवेश्वरांनी सांगितले, 'मी आपल्या काळानुसार आणि आवडीनुसार आपले व्यवसाय क्षेत्र निवडावे आणि त्यात सगळे कौशल्य ओतून विकास करावा.' म्हणजे येथे बसवेश्वरांनी व्यवसाय स्वातंत्र्याचीही मुभा दिली. व्यवसाय बंदिस्त झाले की जाती पक्क्या होतात आणि जाती मोडणे कठीण होऊन बसते. त्यामुळे व्यवसाय स्वातंत्र्य हा मुद्दा जातीविहीन समाजरचनेच्या संदर्भात फारच लक्षणीय ठरतो असे म्हटले पाहिजे. व्यवसाय जातीशी बांधले जाणार नाहीत, याची घेतलेली ही काळजी आपण सर्वांनीच लक्षात घेण्याची गरज आहे.

बसवेश्वरांनी कष्टाच्या, मेहनतीच्या संदर्भातही असेच महत्त्वाचे चिंतन मांडले. कष्टविरहीत कोणीही जगू शकत नाही. सर्वांनीच कष्ट करावेत, आपल्या कष्टातून जे उत्पन्न होईल त्यानुसारच आपले जीवन जगावे. हे कष्टाचे सार्वत्रिकरण ऐतिहासिक महत्त्वाचे आहे. कोणतेही कष्ट न करता शोषण करून जगण्याच्या वृत्तीला, ऐतखाऊपणाला किंवा परावलंबनाला बसवेश्वरांनी केलेला विरोध होय, ही बाब लक्षात घेण्याजोगी आहे. 'भिक्षापात्र अवलंबीने । जळो जिणे लाजिरवाणे' असे संत तुकाराम महाराजांनी म्हटले आहे. बसवेश्वरांनी हे सांगितलेच, पण अधिकचा लोभही त्यांनी वर्ज्य ठरवित उदरनिर्वाहापुरतेच धनद्रव्य मिळवावे हे आवर्जून सांगितले. आपल्याला आवश्यक त्यापेक्षा अधिकचा लोभ म्हणजे तृष्णा. ही केवळ आर्थिकच नसते, सामाजिकही असते. म्हणजे आपला वर्ण, आपली जात श्रेष्ठ ठरविण्याची वा त्यांची श्रेष्ठता टिकविण्याची हाव म्हणजे तृष्णा. त्यातून नाना भेद, अहंकार निर्माण होतात.

त्यातून भांडणे निर्माण होतात. अशीच धार्मिक तृष्णा असते. माझा धर्म इतर धर्मापेक्षा श्रेष्ठ असे व्यक्तींना वाटते. ही धार्मिक तृष्णा भांडणांना जन्म देते. त्यापेक्षा आपल्याकडे जास्त पैसा, जमीन असावी असे व्यक्तीच्या वाटण्याला अंत नसतो. यातून आर्थिक तृष्णा साकार होते. तृष्णा हीच सर्व प्रकारच्या शोषणाच्या मुळाशी असते. ज्ञानाची तृष्णा वजा जाता इतर तृष्णा दुःखेच जन्माला घालत असतात. म्हणून बसवेश्वरांनी कायक विचार सांगून शोषणाचे मानसशास्त्र मुळापासून नाकारले. बसवेश्वरांचे नाते याही संदर्भात बुद्धांशी आहे.

इ. स. १२व्या शतकात बसवेश्वर कोणाही मराठी संतापेक्षा बुद्धाच्या जास्तीत जास्त जवळ गेले होते. त्याकाळच्या लोकांनी त्यांना हे सहज शक्य होऊ दिले असे नाही. हा सगळा विरोध किंवा हा सगळा छळ सहन करून बसवेश्वरांनी सत्याचा आविष्कार केला. आजच्या लिंगायतांनी, बसवेश्वरांच्या सर्व अनुयायांनी इकडे तिकडे भटकण्यापेक्षा बसवेश्वरांचे आणि बुद्धांचे हे वैचारिक नाते, हा सत्याचा कौटुंबिक संबंध समजावून घ्यावा आणि देशातील परिवर्तनवादी शक्तीशी या पुढल्या काळात एकजीव व्हावे. हे करून आपण एकाचवेळी बुद्धांबद्दल, बसवेश्वरांबद्दल आणि भारतीय संविधानाबद्दल आदर व्यक्त करूयात.

||*||

महात्मा बसवेश्वरांची क्रांती आपणास पेलली का ?

प्रा. डॉ. राजशेखर सोलापुरे

क्रांती ही सामाजिक असंतुलनाचा आणि सामूहिक असंतोषाचा परिणाम असते. योजनाबद्ध पद्धतीने मूल्यांतरासाठी क्रांती केली जाते. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व धार्मिक व्यवस्थेत आमूलाग्र बदल घडवून आणण्यासाठी आणि समाजाची नव्या पद्धतीने रचना, आचार, स्वरूप निर्माण करण्यासाठी तसेच नवी जीवनशैली विकसित करण्यासाठी क्रांतीचे प्रयोजन असते. क्रांती म्हणजे केवळ परिवर्तन नाही. सुधारणेचा मार्ग क्रांतीत अनुसरला जातो, परंतु ज्या व्यवस्थेत सुधारणा शक्यच नसते, त्याला प्रतिकार किंवा विरोध करून ती व्यवस्थाच मुळासकट उलथून टाकणे क्रांतीत अभिप्रेत असते.

थोडक्यात, क्रांती संरचनात्मक बदलाची उभारणी करते. खरे तर क्रांतीचा उद्देश व्यक्तीचे पारंपरिक मत व मूल्यांत परिवर्तन घडवून आणणे हा असतो. म्हणूनच क्रेन बिटन म्हणतो की, “क्रांती वर्तमान सामाजिक संरचनेच्या प्रती व्यक्तींच्या मनोवृत्ती व मूल्यांचे रूपांतरण करणे असते.” यावरून असे म्हणता येईल की, कोणत्याही क्रांतीचा प्रारंभ मानसिक क्रांतीतूनच होत असतो. भारतात प्रत्येक कालखंडात अशा मानसिक क्रांतीचे प्रयोग झालेले आहेत. त्यापैकीच एक म्हणजे, इसवी सनाच्या बाराव्या शतकात महात्मा बसवेश्वरांनी कल्याण राज्यात अमलात आणलेली मानसिक क्रांती होय. मध्ययुगीन प्रचलित अंध रूढी, परंपरा यांची घट्ट वीण विस्कळीत करून सर्वसामान्यांच्या अनुभव अस्वस्थतेच्या जोरावर मानवी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात क्रांती घडवून आणणारे बसवेश्वर समतावादी समाजरचनेसाठी क्रांतीचा पुरस्कार करतात.

ॲरिस्टॉटल नावाचा ग्रीक विचारवंत म्हणतो की, ‘विषमता हे विद्रोहाचे कारण ठरत असते.’ भारतात मध्ययुगात वर्ण, जाती, लिंग व वर्ग या आधारावर

प्रचंड विषमता अस्तित्वात आली होती. 'माणूस' हा संपुष्टात आणून मानवतावादाला छेद देण्यात आला होता. अशा परिस्थितीमध्ये महात्मा बसवेश्वरांनी विषमतेचे बळी ठरलेल्या लोकांना एकत्रित करून त्यांच्या अनुभववादी तत्त्वज्ञानातून व संघटनात्मक शक्तीतून क्रांती करण्याची व्यूहनीती आखली. कोणतीही क्रांती तेव्हाच यशस्वी होते जेव्हा ती तात्त्विक व वास्तविक अशा दोन्ही पातळीवर अस्तित्वात येते. महात्मा बसवेश्वरांनी या दोन्ही पातळ्यांवर क्रांती करण्यासाठी प्रारंभापासूनच प्रयत्न केले. 'अनुभव मंडप' ही आद्य संसद त्याचेच प्रतीक होती. सर्व जाती, व्यवसाय करणाऱ्या स्त्री-पुरुषांनी गठीत झालेले अनुभव मंडप लोकानुभवातून अविष्कारित होणाऱ्या आणि क्रांतीचा विचार मांडणाऱ्या 'मंडप साहित्याचे' उगमस्थान होते. ७०० शरण व ७० शरणी सदस्य असणाऱ्या अनुभव मंडपाशी भारत वर्षातील १ लाख ९६ हजार लोक संलग्न होते. हे लोक उच्चभ्रू, उच्चवर्णीय नव्हते, तर ते तत्कालीन समाजरचनेत शूद्र म्हणून गणलेले होते. या संघटनात्मक बांधणीतून बसवेश्वरांनी क्रांतीसाठी लोकशक्तीचे एकीकरण घडवून आणलेले दिसते. जे असंघटीत होते त्यांना संघटीत करून त्यांच्याच अनुभवातून क्रांतीचे तत्त्वज्ञान निर्माण करून क्रांती करणारे बसवेश्वर क्रांतीचा फक्त विचार मांडणारे तत्त्वज्ञ नव्हते, तर क्रांतिकारकही होते, याचा विसर न व्हावा.

आधुनिक कालखंडात ज्या अनेक क्रांत्या झाल्या, त्याप्रमाणे मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात क्रांती घडवून आणण्याची किमया मध्ययुगात म्हणावी तितकी सोपी गोष्ट नव्हती. कल्याण राज्याचे प्रधानमंत्री म्हणून बसवेश्वर व्यवस्थेत राहून व्यवस्था सुधारण्याचा प्रयत्न व अनुभव मंडपातून सामाजिक क्रांती करण्याची तयारी करत होते. 'कायक' (सामाजिक श्रम/अर्पित काम) व 'दासोहम्' (सामाजिक उत्तरदायित्वातून समाज बांधवांना करण्याचे सहकार्य) या दोन अभिनव संकल्पनातून आर्थिक क्षेत्रात क्रांती, लिंगायत धर्माची स्थापना करून धार्मिक क्रांतीची प्रस्थापना करण्यासाठी बसवेश्वरांनी केलेला उद्घोष मौलिक मानवतावादी मूल्यांची प्रस्थापना करण्यासाठीच होता. परंतु बसवेश्वरांनी आपल्या वचनातून जो क्रांतिकारी विचार मांडला तो तत्कालीन राज्यव्यवस्थेला व परंपरावादी मानसिकता जोपासणाऱ्या मूठभरांना रुचला नाही. म्हणून बसवेश्वरांना बाराव्या शतकात प्रतिगाम्यांनी टोकाचा विरोध केला. बसवेश्वरांनंतर त्यांचे

नाव घेऊन त्यांच्या मूळ सामाजिक क्रांतीच्या तत्त्वज्ञानाला सोयिस्करपणे बाजूला करणाऱ्या त्यांच्या पाखंडी अनुयायी किंवा स्वयंघोषित धर्ममार्तंडांनी बसवेश्वरांच्या क्रांतीवादी वचन साहित्याला पोथीनिष्ठता देण्याचा प्रयत्न केला. तसेच बसवेश्वरांचे नाव चलनी नाण्याप्रमाणे वापरून काहीजणांनी त्यांना एका विशिष्ट जातीपुरते साचेबंद करण्याचे कारस्थान केले. जातीभेद नाकारणाऱ्या व्यक्तीला जातीच्या कुंपणात बंदिस्त करून त्यांच्या कार्याला व विचाराला बोथट करण्याचा सामूहिक प्रयत्न गेली नऊशे वर्ष होत राहिला आहे. यावरून हे स्पष्ट होते, महात्मा बसवेश्वरांचा क्रांती विचार आजही आम्हाला पचला नाही किंवा तो आम्ही पचू दिला नाही.

महात्मा बसवेश्वरांची क्रांती ही या देशातील जातिव्यवस्थेविरुद्ध, कर्मकांडाविरुद्ध, थोतांड कल्पनांविरुद्ध आणि विषमता आदी व्यवस्थेविरुद्ध होती. ज्या जातींनी माणसाला माणूस न मानता त्याला पशू समजले त्यांच्या अंताची चळवळ बसवेश्वरांनी गतिमान केली. डोहार कक्कय्याला वडील व मातंग चन्नय्याला आजोबा मानून बसवेश्वरांनी जातीच्या बुरूजांना सुरंग लावला. इतकेच नव्हे तर, जातींना विरोध करताना बसवेश्वर वचनात म्हणतात की,

‘कनिष्ठ जातीत, जन्म जरी झाला
विचार चांगला, जरी त्याचा
अशाचा शेजार, असावा निश्चित’

उच्च-नीचतेची कसोटी जातीच्या निकषावर नाही, तर विचारांच्या निकषावर लावली जावी याचा पुरस्कार करणारे बसवेश्वर वेशीबाहेरील गाव व वेशीमधील गाव हा भेद संपविण्याचा विचार मांडतात. पण आजही गावाबाहेरचा महारवाडा अजूनही गावात आला नाही. शहरीकरणात जात संपली असे म्हणणारे आपण आपला शेजारी आपल्याच जातीचा असावा असा आग्रह धरतो, यावरून आपला कोतेपणा दिसून येतो. अशा या जाती-व्यवस्थेच्या संपुष्टीकरणासाठी लिंगायत (जो गळ्यात इष्टलिंग, विश्वप्रतिक शिव प्रतिमा, धारण करेल तो व्यक्ती लिंगायत) धर्म स्थापन केला. पण त्याच लिंगायत धर्म चळवळीला जात बनवून त्यातून उपद्रव निर्माण करणारे बसवेश्वरांच्या क्रांती विचाराला सर्रासपणे पायदळी तुडवित आहेत.

जातीअंताचा बसवेश्वरांनी सुरू केलेला लढा जाती विरहीत समाजाच्या निर्माणासाठी होता. जोपर्यंत जातीसंकर होणार नाही, तोपर्यंत समता प्रस्थापित होणार नाही, असे म्हणणारे बसवेश्वर वचनात म्हणतात की,

“अन्न सेवन करताना आणि वस्त्र वापरताना त्यांच्या प्रतिज्ञा भंगत नाहीत. परंतु विवाह जमविताना त्यांचा जातिविचार उफाळतो”

आंतरजातीय विवाहाचे समर्थन मध्ययुगात करणाऱ्या बसवेश्वरांनी पूर्वाश्रमीच्या याभार हरळय्याचा मुलगा शिलवंत व मधुवच्या ब्राह्मणाची मुलगी रत्ना यांचा विवाह लावला होता. बाराव्या शतकात या विवाहाला काही पुराणमतवादी व्यक्तींनी विरोधही केला होता. परंतु त्या विरोधाला न जुमानता बसवेश्वरांनी रक्तसंकर झाला पाहिजे, ही भूमिका नेटाने मांडली. पुढे बसवेश्वरांचे हे क्रांतीकार्य ज्या प्रमाणात समाजाची आचार-प्रणाली व्हायला पाहिजे होती, ती झाली नाही. आजही आंतरजातीय विवाहाचा विचार करणाऱ्यांना ठार मारले जाते किंवा असा विवाह करणाऱ्यांचे नातेवाईक वाळीत टाकतात. एकविसाव्या शतकात क्रांतीच्या व प्रागतिकतेच्या गप्पा मारणारे आपण आंतरजातीय विवाहाबद्दल किती सकारात्मक विचार करतो, याचे आत्मपरीक्षण केले पाहिजे. बाराव्या शतकात बसवेश्वरांनी जे करून दाखविले, त्याबद्दल विचार करण्याची साधी धमक आपल्यात नसावी, यासारखे दुसरे दुदैव नाही.

क्रांती ही क्रियात्मक संकल्पना आहे. ही संकल्पना मूर्त स्वरूपात लोकांकडून किंवा त्यांच्या कृतीतून अभिव्यक्त होत असते. बसवेश्वरांनी प्रबोधनातून लोकांना क्रांतीसाठी उद्युक्त केले. तसेच क्रांतीसाठी रक्तच सांडले पाहिजे अशी अट नसते, ती रक्तहीनसुद्धा असते. लोकमानसात क्रांती करणाऱ्या बसवेश्वरांनी लोकांना कायकवादाचे धडे देऊन भिक्षावृत्तीला संपुष्टात आणले होते. श्रमनिष्ठा हीच जीवननिष्ठा हे बसवांच्या विचाराचे एक सूत्र होते. आज मात्र ऐतखाऊवृत्ती वाढते आहे. हातात भिक्षापात्र घेऊन भीक मागणारे दिवसेंदिवस वाढत आहेत आणि आपण त्यांना पैसे देऊन मदत करत आहोत. आपण बसवेश्वरांप्रमाणे या भिकाऱ्यांना का नाही कार्यप्रवण करत? तशी व्यवस्था बसवेश्वरांना निर्माण करता आली, मग आपण ती का करू शकत नाही? किंवा आपल्याला ती हेतूतः निर्माण होऊ द्यायची नाही? दैन्य व दारिद्र्य संपुष्टात

आणणारी बसवेश्वरांची आर्थिक क्रांती आज आधुनिक युगात आपण करू शकत नाही याला आपली दुर्बल इच्छाशक्तीच कारणीभूत आहे.

बसवेश्वरांनी १२ हजार वेश्यांचे पुनर्वसन करून वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांना नैतिक व वैवाहिक जीवन प्राप्त करून दिले होते. परंतु आजपर्यंत आपले शासन व समाज वेश्यालयांचा गांभीर्याने विचार करू शकले नाही. दिवसेंदिवस वेश्यांची वाढणारी संख्या यामागे आपल्या समाजातील वैगुण्यच जबाबदार नाही का? बसवेश्वरांची सुधारणावादी भूमिका आपल्याला आजपर्यंत नीट समजली नाही का? संन्यासी प्रवृत्तीवर हल्ला करून दाम्पत्य जीवनाला महत्त्व देणाऱ्या बसवेश्वरांनी आध्यात्मिकतेच्या नावाने निर्माण केलेल्या विकृतीवर आघात करत भौतिकतेचा किंवा इहवादी विचारांचाच पक्ष मांडला होता. पण आज अंगावर भगवी वस्त्र घालून तासन्तास लोकांना सत्संगाच्या नावाने लुबाडणारे कुसंगी भोंदू आपण वाढवित आहोत. हे बसवेश्वरांना अपेक्षित नव्हते.

बसवेश्वरांनी संन्यासी जीवनापेक्षा संसारी जीवनाला श्रेष्ठता प्रदान करून सृष्टीचक्राला एकप्रकारे अबाधित ठेवण्याचाच विचार मांडला. याशिवाय बसवेश्वर ईश्वर कल्पनेला इष्टलिंगाद्वारे सर्व माणसांच्या हातात देऊन मंदिर संस्कृतीच्या विरूद्ध क्रांतीचे रणशिंग फुंकतात. तसेच याद्वारे ते पुरोहीतशाही विरूद्धही शंखनाद करतात. किंतु त्यांचे आजचे अनुयायी म्हणविणारे मंदिरे बांधण्यात व्यस्त आहेत. महत्त्वाचे म्हणजे बसवेश्वरांनी व्यक्तीपुजेला नकार दिला असताना बसवेश्वरांचीच मंदिरे उभारून त्यांचे दैवीकरण करताना त्यांच्या विचारापासून सर्वांनीच फारकत घेण्यात धन्यता मानली आहे हे फारच विचित्र आहे.

स्त्रियांच्या जीवनात आमूलाग्र क्रांती करण्यासाठी बसवेश्वरांनी महत् कार्य केले. मूलतःच त्यांनी स्त्री-पुरुष असा जो भेद केला जातो त्यावर अनुभव मंडपात निर्मित वचन साहित्यातून भाष्य केले. ते म्हणजे, 'स्तन व केशसंभार म्हणजे स्त्री, दाढी व मिशा म्हणजे पुरुष. परंतु त्यांना चेतना देणारा आत्मा ना स्त्री ना पुरुष' आजची स्त्रीवादी भूमिका त्यांनी त्या काळात मान्य केली होती. धर्माच्या क्षेत्रात स्त्रियांना नेतृत्वाची संधी देऊन व स्त्रियांना स्थान देऊन आरक्षणाला नाही तर स्त्रियांच्या अस्तित्त्वक्षणााला त्यांनी अधोरेखित

केले होते. आज मात्र त्यांचा हा क्रांती विचार आपण मान्य करू शकलो नाही, अंमलात आणायचे तर लांबच!

व्यवस्था परिवर्तनाचा बसवेश्वर प्रणित मार्ग मूलतः अहिंसक होता. मात्र आंतरजातीय विवाहानंतर पुरोहीतशाही व राजेशाहीने घडवून आणलेला रक्तपात व शरणांचे निर्दालन याला रोखण्यासाठी व समतावादी क्रांती जिवंत ठेवण्यासाठी बसवेश्वरांच्या मृत्यूनंतर शरणांनी हातात शस्त्र घेऊन क्रांतीच्या मारेकऱ्यांचा प्रतिकार केला. म्हणून बसवेश्वरांची क्रांती रक्तहीनतेकडून रक्तरंजिततेकडे जाणारी क्रांती होती. आज बसवेश्वरांची क्रांती करण्यासाठी म्हणजे ती प्रत्यक्षात आणण्यासाठी बसवेश्वरांएवढे प्रयत्न करण्याची गरज नाही, फक्त बसवेश्वरांचे क्रांती तत्त्वज्ञान समजून घेण्याची व त्यावर प्रामाणिकपणे कार्य करण्याची गरज आहे. पण आपण बसवेश्वरांच्या क्रांतीचे मारेकरी झाल्यामुळे समाज काही केल्या बदलत नाही. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे बसवेश्वरांचे नाव घेऊन त्यांचाच विचार पायदळी तुडविणारे बसवेश्वरांची समतावादी क्रांती पूर्णत्वाला जाऊ देत नाहीत. म्हणून बसवेश्वरांच्या नावाचा उदो-उदो करण्यापेक्षा त्यांची अपूर्ण क्रांती पूर्ण करण्यासाठी सज्ज होण्याची गरज आहे. तसेच बसवेश्वरांची क्रांती आपण का पेलू शकलो नाहीत याचा विचार करून सर्वप्रथम बसव विचाराप्रमाणे स्वतःत मानसिक क्रांती घडवून आणली पाहिजे, तरच क्रांतीचा परीघ पूर्ण होईल.

||*||

लिंगायत चळवळीतील शिवशरणींचे (स्त्रियांचे) योगदान

सुनंदा भद्रशेट्टे

१८ व्या शतकापासून बुद्धीप्रामाण्यवादाला सुरूवात झाली असे साधारणपणे मानले जाते. रुढी शब्द प्रामाण्यवादी विचारसरणीला त्यागण्याचे प्रयत्न होऊ लागले. त्यातूनच सामाजिक चळवळीचे वारे जगभर वाहू लागले. याचाच परिणाम म्हणून आधुनिक काळात अनेक प्रकारच्या चळवळी उदयास आलेल्या दिसून येतात. जसे भारतातील ब्रिटीश काळातील अनेक धार्मिक व सामाजिक सुधारणा, आंदोलने, दलितोंची चळवळ, स्त्रियांची चळवळ, शेतकऱ्यांची चळवळ, आदिवासींची चळवळ, कामगार चळवळ व अलिकडील काळातील पर्यावरणाची चळवळ इ. चळवळींची उदाहरणे सांगता येतील. या अनेक चळवळींपैकी स्त्रियांची चळवळ ही प्रामुख्याने फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या (१७८९) नंतरची चळवळ मानली जाते. परंतु १२व्या शतकातील वचन साहित्याच्या व अनेक शिवशरण-शरणींच्या जीवन चरित्राच्या अध्ययनातून तत्कालीन स्त्रियांनी १२व्या शतकात महात्मा बसवेश्वरांच्या पहिल्या सामाजिक व धार्मिक क्रांतीच्या कार्यात महत्त्वाचे योगदान दिल्याचे आढळून येते.

ही क्रांती म्हणजेच लिंगायत चळवळ होय. ही चळवळ सैद्धांतिकदृष्ट्या पाहता सामाजिक चळवळीच्या सर्व अटींची पूर्तता करते. म्हणून ही चळवळ सामाजिक चळवळ ठरते. त्याचप्रमाणे सुधारणात्मक चळवळीच्या प्रकारात ही चळवळ मोडते. या सुधारणावादी आंदोलनात महिलांनी मोलाचे योगदान दिले, ते बसवेश्वरांच्या समतावादी तत्त्वांमुळे. त्यांनी प्रथमच स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक अधिकार दिले. बसवेश्वरांनी स्त्रियांच्या संदर्भात जे विचार मांडले व कार्य केले त्याला 'स्त्री स्वातंत्र्याची सनद' असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. अनुभव मंडपातील ७७० सदस्यांपैकी ७० सदस्य स्त्रिया होत्या. आपल्याला मिळालेल्या अधिकाराचा सदुपयोग स्त्रियांनी केला म्हणून

तत्कालीन सामाजिक जीवनात विविध प्रकारच्या सामाजिक कार्यात योगदान देणे शक्य झाले, हे अनेक शरणींच्या कार्यातून लक्षात येते.

१) गंगाबिका -

ही बसवेश्वरांची पहिली पत्नी असून ती कन्नड साहित्य, संगीत, तलवारबाजी, धनुर्विद्या या सर्व कलांत निपुण होती. 'गंगाप्रिय कुंडल संगम देवा' या अंकीत मुद्देने तिने वचनांची निर्मिती केली. कल्याण क्रांतीमध्ये वचन साहित्याच्या शरणाच्या रक्षणाचे कार्य तिने पार पाडले.

२) निलांबिका -

ही बसवेश्वरांची दुसरी पत्नी. कळस बनून तिने बसवांचे जीवन उजळून टाकले. अन्नदान चालू असताना प्रसादगृहाची सारी देखरेख जातीने निलांबिका करत असे. ते अखंडपणे अव्याहतपणे चालू ठेवण्याचे श्रेय निलांबिकेलाच जाते. कल्याण क्रांती समयी तिने धैर्याने कार्य केले. अनुभवी वचन साहित्य निर्माण करण्यात योगदान दिले. तिची वचने 'संगय्य' या अंकीत नावाने ओळखली जातात. तिने एक लाख अकरा हजार वचनांची निर्मिती केली.

३) शरणी सुज्ञानी रायम्मा -

ही रायस दमंचण्णाची पत्नी होती. हे दोघेही वचन रचना करीत असत. रायम्माचे वचनांकित 'अमुगेश्वरा' असे आहे. अमुगीदेव हे तिचे गुरु होते. म्हणून आपली वचने तिने गुरुला समर्पित केल्याचे दिसते.

शिवशरण आणि शिवशरणी पती-पत्नी असले तरी साधनेच्या मार्गावर स्वतंत्रपणे विचार करण्याची मुभा त्यांना होती. ते एकमेकांच्या कार्यात बाधा आणत नसत. उलट एकमेकांना प्रोत्साहन देत. कारण समरस हेच जीवन अशी शिवशरणांची धारणा होती. रायम्माच्या स्वतंत्र विचारप्रणालीतून वचने निर्माण झाली होती. तिने अंधश्रद्धेवर, उच्च-निच असा भेदभाव करणाऱ्या जात्यांध्यतेवर कडाडून टीका केली आहे. मूढ लोक, रुढी यांविरुद्ध न्यायनिष्ठरूपे वचन रचना केलेली आहे. आजतागायत तिची ११५ वचने उपलब्ध झाली आहेत.

पुढील वचनातून रायम्मा कोरडे उपदेश करणाऱ्या अज्ञानी जनांना म्हणते,

ज्ञान हे तोबऱ्यातील हुलगा आहे का ?

धान्यातील पेंडमी पोत्यातील जीरे आहे का ?

ज्ञानाच्या गोष्टी सर्वापुढे मांडू नये,
हार जीतचा प्रसंग असल्यास जिकलेला बोलू नये,
असे वागल्यास त्यास म्हणे न शरण, अमुगेश्वर लिंग म्हणे
धर्माच्या नावाखाली भगवी वस्त्रे परिधान करून गुरू म्हणून
मिरविणाऱ्यातील ढोंगीपणा पाहून रायम्मा म्हणते,
'कनक, कामिनी, कृषीच्या आधीन झालेले पाहून,
हा माझा गुरू मानून, त्याच्या शरणी मी नाही होत शरण,
सांगते बसवणाऱ्या साक्षीने अमुगेश्वर लिंग!'

४) शरणी सत्यनिष्ठ वीरम्मा -

ही अहिंसावादी दसरय्याची पत्नी होय. तिने बसवणा करीत असलेल्या
धार्मिक आणि साहित्यिक कार्यात सहभागी होऊन आपली सेवा अर्पण केली.
वीरम्माने 'गुरुशांतेश्वर' असे अंकित गुरुनाम स्वीकारलेले आढळते. वीरम्माची
तीन वचने उपलब्ध झाली आहेत. पादोदकावर वीरम्माची अपार श्रद्धा होती.
ती आपल्या वचनात म्हणते -

'मन हाच लिंग' बुद्धी शिवज्ञान, चित्त हेच शीव दासोह
अहंकारात शीव चिंतन करीत, अंतःकरणपूर्वक अर्पण करणे हाच
प्रसाद जान गुरुशांतेश्वरा'

मानवातील अंतःकरणचतुष्टय म्हणजे मन, बुद्धी, चित्त, अहंकार या
चारीत शिवभाव भरून असावा. दुसऱ्या वचनात ती सांगते, "दुर्वर्तनी,
कामिनीला मोहीत होणाऱ्या मनाला वाईट मन म्हणावे. गुरुला शरण जाणारे मन
म्हणजे माणूस. व्रताचरणावर निष्ठा असावी", असे सांगून पादोदक प्रसादाचा
महिमाही तिने गायिला आहे.

५) शरणी काळव्वा -

ही स्वानुभवी शरणमार्गानुयायी शरणी होती. आपल्या पतीच्या प्रत्येक
कार्यात ती निष्ठेने सहकार्य करीत असे. ती उरलिंग पेढीची पत्नी होती.
काळव्वा ही अस्पृश्य कुळात जन्मलेली, नवरा अट्टल चोर असे असताना
उरिलिंगदेवाच्या मंत्रोपदेशाने व इष्टलिंग दिक्षा घेतल्याने तिच्या जीवनात संपूर्ण
परिवर्तन घडले. श्रेष्ठ रचना करणारी शरणी म्हणून तिने कीर्ती मिळवली.
सध्या तिची बारा वचने उपलब्ध आहेत. 'उरीलिंग पेढिगळरस' असा तिचा

वचनांचा अंकित आहे. तिच्या वचनांच्या अभ्यासावरून कन्नड व संस्कृत भाषेचे ज्ञान लक्षात येते. तिच्यात आध्यात्मिक ज्ञानाचा विकास झाला होता. पतीच्या सर्वप्रकारच्या कार्यात तिने नेहमी सहकार्य केले. काळवा आपल्या वचनातून सांगते, “व्रत म्हणजे दिव्यरत्न, व्रत म्हणजे क्रांतीयुक्त मौक्तिक झाल्यास व्रत भ्रष्ट होते. इष्टलिंगाची कळा नष्ट होते. अंगावर लिंग असूनही असे तो भवी समान जसे प्राण नसलेल्या देहासम उरीलिंग पेद्दिगळरस सास रुचत नसे.”

कायक व कैलास या शरण तत्त्वाप्रमाणे प्रत्येकाने शारीरिक श्रम केलेच पाहिजेत. कामचुकार, आळशी लोकांना शरण धर्मात स्थान नाही. असे काळवा आपल्या वचनातून म्हणते. “भक्त नसे तो कायक केल्यावीन, कायक तसे तो सत्य शुद्ध असण्यावीन, अशा ही असो भवबीज अशा नसने हीच नित्य मुक्ती उरीलिंग पेद्दिगळरसाला नसे रुचत पहागे माय.” जातिव्यवस्थेवरही आपल्या वचनांच्या माध्यमातून पुढीलप्रमाणे शरणी काळवाने प्रहार केला,

‘बकरी, कोंबडी, मासे खाणाऱ्यांना
कुलज म्हणून गावात ठेवून घेता
देवाला पंचामृत देणाऱ्या पशूला
खाणाऱ्याला मांग म्हणून,
हीन जातीतला म्हणून गावाबाहेर ठेवता’

इतरांना अक्षरज्ञान देण्याचे कार्यही काळवा करत असे. ती लाकूड तोडून विकण्याचा व्यवसाय करीत असे.

६) अक्कमहादेवी -

या शरणीने तर वैराग्य स्वीकारून संसारातील सर्व प्रकारच्या मोहपाशाच्या बंधनातून मुक्त होऊन आत्मोन्नतीचा मार्ग स्वीकारला. कौशिक राजाच्या प्रसादातून ते अनुभव मंडपास प्रवास करत असताना तिने लिंगायत धर्माच्या प्रसाराचे कार्य केले. चन्नमल्लीकार्जुन देवला तिने वरले होते. त्यामुळे तिला देवाची ओढ लागली होती. परंतु कौशिक राजा मात्र विवाहासाठी अक्कमहादेवीच्या मागे लागला होता. या काळात तिने केलेली वचने पुढीलप्रमाणे आढळतात.

संसार मला सतावीत आहे रे देवा
आता मी काय करू ?
गाजती आधीपासून या यातना
साहू कशी मी हाय हाय !
शिणल्या देहातून उरतें रे त्राण
चन्नमलीकार्जुन करी रक्षण वा घेई मम प्राण !

कौशिक राजाच्या बंधनातून मुक्त होण्याचा विचार करीत असताना
तिला वचन स्फुरू लागली अन् ती गाऊ लागली-
'वनी न दिसे परि ज्वाला मज जाळीतसे
जखम न दिसे परि वेदना अंतरी वसे
चन्नमलिकार्जुनाच्या वश झाल्या योगे
येऊ नये अशा भव बंधनी आले मी गे !'

अक्कामहादेवीने वचनातून समाजात रुढ झालेले हीन संप्रदाय, अंधश्रद्धा,
चुकीच्या समजुती, अनिष्ट प्रथा खोडून काढण्याचा प्रयत्न केला. अंतरंग शुद्धी
ज्ञानावीणा नसतेच. सोवळे- ओवळे म्हणणाऱ्या कर्मठ लोकांची चांगली
हजेरी तिने घेतली.

७) दुगळव्वा -

ही शरणी महापतिव्रता म्हणून ओळखली जाते. दुगळव्वाची आतापर्यंत
दोन वचने उपलब्ध झाली आहेत. दासय्या प्रिय रामनाथा असे वचन अंकित
आहे. तिचे वचन पुढीलप्रमाणे-

'भक्त झाल्यास व्हावे बसवणासारखा
जंगम झाल्यास व्हावे प्रभूदेवासारखा
योगी झाल्यास व्हावे सिद्ध रामया सारखा
ऐक्य झाल्यास व्हावे अजगणासारखा
तयांचे स्वीकार करून कारुण्यप्रसाद
रहावे इतर तत्त्वाची गोष्ट मज कशास ?
दासय्या प्रिय रामनाथा'

वरील वचनात दुगळव्वाने शरणांची स्तुती केली आहे.

८) मोळी विकणारी महादेवी -

ही काश्मिरची राणी होती. तिने आपल्या पती मारय्याबरोबर मोळी विकण्याचे कार्य कल्याण नगरीत केले. वचन साहित्याची निर्मिती केली. पतीच्या प्रशंसेला उत्तर देताना महादेवी शरणी म्हणत-

तुमच्या भक्तिच्या सूत्राने माझी स्त्री जात
तुमच्या चरणी विलीन झाली
माझ्यात भिन्नतेची भाषा नाही, चन्नया प्रिय
इम्मीड निकलंक मल्लिकार्जुन हे आपणच

९) नित्यमुक्त लिंगम्मा -

ही हडपद अपण्णा यांची पत्नी श्रेष्ठ ज्ञान, अनुभवी महाशिवशरणी होती. म्हणून नित्यमुक्त लिंगम्मा असे शरणगण तिला गौरवपूर्ण संबोधित असत. तिची वचने अनुभवपूर्ण आणि पांडित्यपूर्ण आहेत. तिची ११३ वचने सध्या उपलब्ध आहेत. आपल्याला जे सांगायचे ते स्पष्टपणे, कुणाचीही भीड न बाळगता सांगण्याची कला लिंगम्माने चांगलीच अवगत केली. 'अपण्णाप्रिय चन्नबसव' अशी अनेक शरणी लिंगम्मानी रचली आहेत. शिवयोग साधना केल्याने लिंगम्मा शिवयोगिनी बनली. साधनेच्या वेळी आलेल्या अनुभवाचा परिपाक तिने आपल्या वचनातून सादर केला. तो पुढीलप्रमाणे-

‘चढले झाडावर उपटुनी मुळी झाडाची शेंडी निपटून
बुडास पडले खाली होऊनी निरालंबी पाहुनी तुमची क्रांती
अप्पण्णाप्रिय चन्नबसवण्ण झाले मी कवी

लौकिक जीवनातील दुःखाच्या संदर्भात लिंगम्मा म्हणते, “बाबारे! मृत्युलोकात जन्म घेऊन म्हणविणे मज कष्ट संसारी बुडून अंधारात असता कर्माळा बळी पडत जन्तदात्री रुपे गुरुस्वामी पितारुपे जंगमलिंग दिला प्रसाद मज प्राणास निमाले. कर्म मिळताच प्रसाद प्राणास झाला अंधार नाहिसा अप्णाप्रिय चन्नबसव’

‘न स्त्री स्वातंत्र्य मर्हती- असे म्हणणाऱ्या वेदसिद्धांतकारांना बसवकालीन शिवशरणींनी चांगलाच धडा शिकविला आहे. त्यांच्या दृष्टिकोनातील किल्मिष दूर केले आहे. योगसाधना करण्यास स्त्रिया अपात्र असतात, अशी ज्यांची मनोधारणा होती, त्यांचा न्हावी कायक करणाऱ्या हडपद अप्पण्णाचा राणी

लिंगम्माने चांगलाच समाचार घेतला आहे. मोक्षप्राप्तीसाठी पुरुषांचा जन्म लागतो, स्त्रीजन्मात मोक्ष मिळत नाही असे प्रतिपादन करणाऱ्या लोकांना लिंगम्मानी आपल्या योगसाधनेवरून स्त्रीजन्मातही मोक्ष मिळविणे शक्य झाल्याचे चांगलेच पटवून दिले आहे.

१०) बोतादेवी -

ही काश्मिरची राजकन्या होती, परंतु अनुभव मंडपाची कीर्ती ऐकून ती आली ती कल्याण क्रांतीमध्ये. अल्लमप्रभुंनी शरणांच्या रक्षणाची जबाबदारी बोतादेवीवर टाकली, तेव्हा बोतादेवीने शरण रक्षणाची जबाबदारी पार पाडली. तिने बिडाडी या अंकित नावाने वचने लिहिली.

शरणींनी बसवांच्या आंदोलनात वचनाच्या कायकाच्या व्यवस्थापणाच्या युद्धातील सहभागातून योगदान दिल्याचे आढळते. या शरणींच्या कार्याची नोंद जागतिक इतिहासात स्त्रीवादी साहित्यात होणे आवश्यक ठरते. स्त्रियांना जेव्हा-जेव्हा समाजाने संधी उपलब्ध करून दिली, तेव्हा स्त्रियांनी उपलब्ध संधीचे सोने केल्याची प्रचिती वचन साहित्यावरून व आजच्या महिलांच्या कर्तबगारीवरून येते.

||*||

महात्मा बसवेश्वरांची श्रमसंस्कृती : एक दृष्टिक्षेप

डॉ. सूर्यकांत घुगरे

भारतीय सामाजिक जीवनाला विशिष्ट स्वरूप व दिशा देणाऱ्या गौतम बुद्ध, महावीर, शंकराचार्य, गुरुनानक यांच्या मालिकेतील आणखी एक प्रमुख, महत्त्वपूर्ण व प्रभावी विभूति म्हणजे महात्मा बसवेश्वर होय. बसवेश्वर हे वीरशैव अर्थात लिंगायत धर्माचे प्रेषित होते. मध्ययुगाच्या १२व्या शतकातील साधारणतः ११३२ ते ११६७ हा त्यांचा कालखंड होय. बसवेश्वर हे त्यांच्या वचनसाहित्यासाठी विशेष प्रसिद्ध आहेत. प्रारंभिक स्वरूपाच्या सामाजिक सुधारणांसाठी देखील त्यांची ख्याती आहे. मानवी स्वातंत्र्य, सामाजिक समता, बंधुता, मानवता, दया, अहिंसा, त्याग, सेवा, स्त्री-मुक्ती, समन्वय, 'कार्यकर्ता' अर्थात श्रमश्रेष्ठता इत्यादी अनेक महत्त्वपूर्ण तत्त्वे/मूल्ये महात्मा बसवेश्वरांच्या सामाजिक विचारांमध्ये अंतर्भूत झालेली आहेत. श्रमसंस्कृतीविषयी महात्मा बसवेश्वरांच्या भूमिका समजावून घेणे हे प्रस्तुत लेखाचे उद्दिष्ट होय.

समाजव्यवस्थेत प्रत्येक व्यक्तीला तिचे वय, स्थान, पद, पात्रता, गुणवत्ता इत्यादीनुसार सामाजिक दर्जा लाभलेला असतो. त्या दर्जाला अनुसरून त्या व्यक्तीला विविध प्रकारच्या सामाजिक भूमिका वठवाव्या लागतात. म्हणजेच व्यक्तीला अनेक प्रकारच्या जबाबदाऱ्या व कर्तव्ये पूर्ण करावी लागतात. या भूमिकांच्या पूर्ततेवर समाजाचा आर्थिक व सामाजिक विकास घडत असतो. ज्या समाजातील व्यक्ती-घटक आपल्या भूमिकांशी प्रामाणिक व कर्तव्यतत्पर असतात, त्या समाजाचा विकास गतिमान झालेला पाहावयास मिळतो. दुसऱ्या महायुद्धात बहुतांशी बेचिराख झालेला जपान आज जगातील एक विशेष राष्ट्र ठरलेला आहे. डॉ. डी. ए. गिरलिंग यांनी नमूद केल्याप्रमाणे “अवघ्या पाच वर्षात विध्वंस पावलेला हिरोशिमा पुन्हा सावरला

गेला. १९५५ पासून हिरोशिमा हे एक उद्योगशील शहर बनलेले आहे. अर्थात, याला अनेक गोष्टी जबाबदार असल्या तरी जपानमधील लोकांची आपल्या समाजाविषयी कर्तव्य-तत्परतेची भावना व जाणीव खास महत्त्वाची ठरली आहे.”

कर्तव्यतत्परता, कर्तव्यदक्षता, कर्तव्यनिष्ठता, कर्तव्यपूर्तीबाबतचा वक्तशीरपणा व वेळेचा सदुपयोग या गोष्टींचा विचार करता सामान्यतः असे एक चित्र निदर्शनास येते की, बहुसंख्य भारतीयांत एक प्रकारचा कामचुकारपणा, शैथिल्य येऊ लागले आहे. कामाच्या पूर्ततेत एक प्रकारचा आनंद, समाधान व संतोष मिळत असतो. तथापि, कामाची पूर्तता करून आनंद मिळविण्यापेक्षा कमी काम करण्याची अथवा कामाचा आभास निर्माण करण्याची प्रवृत्ती वाढू लागली आहे. शैक्षणिक संस्था, व्यापार उद्योग, कारखाने, सरकारी व निमसरकारी कार्यालये इत्यादी कित्येक ठिकाणी असे दृश्य पहावयास मिळते. अर्थात, हे देखील खरे की, खाजगी क्षेत्रापेक्षा सरकारी व निमसरकारी क्षेत्रांमध्ये ही प्रवृत्ती अधिक आढळते. ऑफिसमध्ये कामाच्या वेळांमध्ये रेडिओ ऐकणे, टी.व्ही. वर क्रिकेट-चित्रपटासारखे कार्यक्रम पाहणे, क्रिकेटच्या कॉमेंट्रीमध्ये सातत्याने रूची घेणे, पत्ते खेळणे, टेबल टेनिस खेळणे इत्यादी गोष्टी ज्या चालतात त्या याच घटनेचे निदर्शक नव्हेत काय?

कामचुकारपणा करणाऱ्यांसाठी काही शिक्षा अथवा कामात अधिक तत्परता दाखविणाऱ्यांसाठी प्रशस्ती, बक्षिस अशी काही खास योजना आपल्याकडे जवळजवळ नाहीच. त्यामुळे दाम विना काम अथवा कमी काम व अधिक दाम अशी एक सामान्य प्रवृत्ती भारतीय जनमाणसात साकारू लागली आहे. ‘सेवेसाठी मेवा’ हा दृष्टिकोन कमी होऊन ‘मेवा हीच सेवा’ ही प्रवृत्ती बळावत आहे. अर्थात याला सांस्कृतिक वारसादेखील जबाबदार आहे. कारण धर्माने व संस्कृतीने जणू काही असे संस्कारच केलेले आहेत की ज्यामुळे श्रमाला-कष्टाला गौणत्व देण्याची प्रथा अंगवळणी पडल्यासारखी झाली आहे.

भारतीय समाजाची पार्श्वभूमी लक्षात घेता या प्रवृत्ती व घटनेचे मोजमाप करणे, यावर नियंत्रण ठेवणे, तसेच यामध्ये काही आवश्यक बदल घडवून आणणे अत्यंत जिकिरीचे बनले आहे. यावर भाष्य करताना डॉ. एम. के.

ढवळीकर म्हणतात, “आमच्याकडे कामाविषयी विशिष्ट अशी संस्कृती नाही. कारण कामाच्या जबाबदारीचा आढावा घेण्याची आपल्याकडे प्रवृत्ती नाही. एखाद्याला त्याच्या अकार्यक्षमतेबद्दल कामावरून काढून टाकणे अथवा विशेष कर्तव्यतत्परतेबद्दल एखाद्याला काही बक्षीस देणे ही गोष्ट आपल्या व्यवस्थेत तात्विकदृष्ट्या कठीण आहे, याचे कारण त्यासाठीची कामकाजपद्धती इतकी गुंतागुंतीची आणि वेळखाऊ आहे की ते त्या विभागप्रमुखाचे जवळजवळ पूर्ण वेळ काम बनेल.”

काम/श्रम विषयीच्या संस्कृतीची जागतिक पार्श्वभूमी :

मानवी इतिहासाचे अवलोकन केले असता असे दिसून येते की, जगातल्या अनेक प्रमुख देशांची काम/श्रम विषयीची संस्कृती ही श्रमाला, कष्टाला कमी लेखण्याकडे झुकलेली होती. ग्रीक, रोमन, ज्यू, यहूदी, ख्रिश्चन इत्यादी संस्कृतींच्या कामाविषयीच्या दृष्टिकोनाचे विश्लेषण करताना डॉ. मार्टिन लिपसेट सेमॉर म्हणतात, “मानवी वंशाचा प्राचीन इतिहास हा कामाबाबत/श्रमाबाबत स्पष्टपणे तुच्छता दर्शवितो. ग्रीक लोकांनी कामाला एक शाप मानलेले आहे. ग्रीक व रोमन या दोघांच्या दृष्टीने शारीरिक श्रम हे गुलामांसाठी असून ते करणाऱ्यांकडे त्यांनी तिरस्काराने पाहिलेले आहे, त्यांना कमी लेखलेले आहे. मायकेल राज या ब्रिटीश विचारवंतांनी नमूद केल्याप्रमाणे “बायबलमध्ये देखील काम हा प्रकार अँडॅम आणि इव्ह यांनी आज्ञाभंग केल्यामुळे देवाने दिलेला शापच समजला गेला आहे. दुःखमय कष्ट हा त्या मूळ पापातून उगवलेला आहे.”

भारतीय दृष्टिकोन :

श्रम आणि श्रमकारी लोकांकडे पाहण्याचा भारतीय दृष्टिकोन हा यापेक्षा भव्य, दिव्य, उदात्त नव्हताच. श्रम, श्रमजीवी आणि श्रेष्ठता यांची पद्धतशीर व हेतुपुरस्सर फारकत केली गेली होती. श्रमकऱ्यांनी केवळ श्रमच करीत रहावे, श्रमकऱ्यांनी विचार करू नयेत म्हणजे त्यांनी बौद्धिक कष्ट करू नयेत आणि बौद्धिक कष्ट करणाऱ्यांनी केवळ बौद्धिकच कष्ट करावेत, श्रम करू नयेत, असे जणू समीकरणच भारतीय जनमानसावर परंपरेने, बेरकीपणाने लादलेले होते. पिढ्यान्पिढ्या संस्कार करून हा विचार लोकमनावर बिंबविला गेला होता.

मात्र भारतीय इतिहासात १२ व्या शतकात प्रथमच महात्मा बसवेश्वरांनी श्रमाला गौरव, मांगल्य आणि परमश्रेष्ठता मिळवून दिली. सर्वप्रकारच्या श्रमांचा तसेच श्रमकऱ्यांचा गौरव जोपासण्यातच खरी मानवता असल्याचे त्यांनी आग्रहाने सांगितले. श्रम आणि श्रेष्ठता यांची केली गेलेली फारकत त्यांनी मोडून काढली. श्रमावरील पारंपरिक बंधने महात्मा बसवेश्वरांनी समर्थपणे झुगारून दिली. या संदर्भात डॉ. निर्मलकुमार फडकुले म्हणतात, “१२व्या शतकात विषमतावादी प्रवृत्तींचा कडेलोट झालेला होता. समता, ममता, आंतरिक शुद्धी व शुद्ध परमेश्वर यांची बैठक देऊन माणसाच्या पायातील सामाजिक गुलामगिरीचे साखळदंड बसवेश्वरांनी आपल्या तत्त्वज्ञानाने मोडून टाकले.”

कायक वे कैलास : अर्थ आणि स्वरूप :

महात्मा बसवेश्वर हे कर्नाटकातील बिदर जिल्ह्यातील कल्याण राज्याचे पंतप्रधान होते. ११५६ ते ११६७ हा त्यांचा प्रशासकीय कालखंड होय. महात्मा बसवेश्वरांच्या श्रमसंस्कृतीमध्ये ‘कायक वे कैलास’ ही विचारधारा केंद्रीभूत स्वरूपाची आहे. आर्थिक स्वयंपूर्णता आणि आर्थिक उन्नती यासाठी कायकवे कैलास हे घोषवाक्य प्रचारात नि आचारात आणले. कायकवे कैलास हा त्यांनी रूढ केलेला श्रमविषयक एक दृष्टिकोन, विचार, मंत्र, सूत्र तत्त्व व आर्थिक सिद्धांत आहे. कर्नाटकात तसेच महाराष्ट्रात आतापर्यंत काही संशोधकांनी ‘बसवेश्वरांचा कायकवाद’ या विषयावरील अभ्यासासाठी पीएच.डी. ही पदवी संपादन केलेली आहे. या संदर्भात माजी सहकार मंत्री म. पु. पाटील म्हणतात, “कायक वे कैलास हा कायकवादी अर्थशास्त्रीय सिद्धांत बसवेश्वरांनी १२व्या शतकात पुरस्कारला. हा सूत्रमय महामंत्र बसवेश्वरांनी भारतीय संस्कृतीला दिलेली एक अमूल्य देणगी होय.” कायक आणि कैलास या दोन शब्दांचा यात अंतर्भाव झाला आहे. कायक हा कन्नडमध्ये उपयोगिला जाणारा एक प्रमुख शब्द आहे. श्रम, कष्ट, उद्योगशीलता हा या शब्दाचा मूळ अर्थ होय. कायक ही महात्मा बसवेश्वरांनी तसेच त्यांच्या इतर समकालीन विभूतींनी उपयोगिलेली अशी एक महत्त्वपूर्ण संकल्पना आहे की जिचे अनेक अर्थ स्पष्ट होतात. सामान्यतः सामाजिक श्रम, परिश्रम, काबाडकष्ट, कर्म, कार्य, कृती, सेवा, कर्तव्य, जबाबदारी, बांधिलकी, उद्योग, पेशा, नोकरी, व्यवसाय, उद्योजकता, उत्पादकता, अर्पित काम हे कायक संकल्पनेचे काही प्रमुख अर्थ

आहेत. कायक या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करताना डॉ. के. ईश्वरन् यांनी 'सामाजिक श्रम' आणि डॉ. सरोजनी शिन्नी यांनी 'अर्पित काम' हे कायक संकल्पनेचे काही प्रमुख अर्थ, स्वरूप आणि व्याप्ती विशद करताना डॉ.बी.बी. पुजारी म्हणतात, "मूलतः कायक या शब्दात इतका अर्थ भरून ठेवला आहे की त्यांच्यापूर्वी या शब्दाला एवढी मोठी व्याप्ती प्राप्त झाली नव्हती. कायक हा शब्द शिवशरणांच्या (वीरशैवांच्या) ऐहिक तसेच आध्यात्मिक जीवनाचा अर्थ व्यक्त करतो. कायक हे एक अप्रतिम बसवतत्त्व आहे... सामान्य अर्थाने कायक म्हणजे शारीरिक श्रम, काम, उद्योग, कष्ट असे आपण म्हणू शकू. तथापि कायक या शब्दाच्या विशाल अर्थाशी, त्यातील उन्नत तत्त्वाशी कोणताही शब्द समानार्थी होऊच शकत नाही. कायक हा शब्द आर्थिक, सामाजिक, नैतिक तसेच आध्यात्मिक स्तरावर विस्ताराने प्रसृत झालेला आहे."

कर्म हाच धर्म, कृति हीच मुक्ति, कर्तव्य हेच प्राप्तव्य, कर्तव्यशीलता हीच धर्मशीलता, कर्तव्यपूर्ती हीच ईश्वरप्राप्ती, कर्तव्यानंद हाच मोक्षानंद, काम हाच दाम, काम हाच राम, काम हाच रहीम, सेवा हाच शिव, श्रमपूजा, श्रम हा कैलास, श्रम हाच स्वर्ग, श्रम हेच सर्वस्व हा 'कायकवे कैलास' चा आशय होय, 'आराम हराम है', 'श्रम एव जयत', वता पे इत्यादी विविध भाषांतील वाक्यप्रचार व घोषवाक्ये ही महात्मा बसवेश्वरांच्या कायकवे कैलास या वचनवाक्याचा आशय अभिव्यक्त करतात. अर्थात इतर कोणत्याही घोषवाक्यांपेक्षा 'कायकवे कैलास' ची अर्थगर्भितता ही निश्चितच कितीतरी व्यापक स्वरूपाची आहे.

आर्थिक/व्यावसायिक समानता :

वर्णाश्रम हे परंपरागत भारतीय अर्थव्यवस्थेचे एक वैशिष्ट्य होय. वर्णाश्रम व्यवस्थेला प्रखर विरोध करणाऱ्यांमध्ये महात्मा बसवेश्वरांचे स्थान अनेक दृष्टींनी वैशिष्ट्यपूर्ण ठरले आहे. शंकराचार्य, ज्ञानेश्वर इत्यादी विभूतींनी वर्णाश्रम संस्कृतीला विरोध करण्याचा प्रयत्न केला. तथापि भारतीय इतिहासात महात्मा बसवेश्वरांनी तो प्रयत्न निर्धारपूर्वक कृतीत आणला. डॉ. अ. ना. देशपांडे यांनी नमूद केल्याप्रमाणे 'वर्णधर्मातर्गत विषमतेला योजनाबद्ध वारा देणाऱ्या ब्राह्मणाच्या प्रतिगामी शक्तीशी तडजोड न करणारा भारतीय मध्ययुगातील बसवेश्वर हा पहिला वीरभक्त होय.'

जातिव्यवस्थेचे वर्चस्व, पुरोहित वर्गाचे अनाठायी प्राबल्य (ज्याची आजही प्रचिती येते.) व्यवसाय निवडीवरील निर्बंध, आर्थिक विषमता, दास्य, वेठबिगारी, कनिष्ठ जातींचे होणारे आर्थिक शोषण इत्यादी सामाजिक विकृतींवर मात करण्यासाठी बसवेश्वरांनी भारतीय समाजाला नवीन पुरोगामी विचारांची दिशा दिली. आर्थिक क्रियांवरील वर्णाश्रमांची पारंपरिक बंधने झुगारून देऊन नवीन समता प्रणालीत अर्थव्यवस्था व समाजव्यवस्था प्रस्थापित केली. समाजजीवनासाठी आवश्यक असणारी सर्व कामे, उद्योग व व्यवसाय हे महत्त्वाचे असून त्यांची पूर्तता करणाऱ्या व्यक्तींचा सामाजिक दर्जा हा समान असला पाहिजे अशी महात्मा बसवेश्वरांची भूमिका होती. त्यामुळे अमूक एक व्यवसाय श्रेष्ठ व अधिक महत्त्वाचा अन् अमूक एक व्यवसाय हा कनिष्ठ व कमी महत्त्वाचा असा आर्थिक/व्यवसाय भेदभाव अथवा उच्च-निचता त्यांना मान्य नव्हती. तेव्हा महात्मा बसवेश्वरांनी श्रमसंस्कृती विषयक सामाजिक समतेचे मूल्य पुरस्कारलेले पहावयास मिळते.

श्रमाकडे पहाण्याचा एक वैशिष्ट्यपूर्ण दृष्टिकोन :

कायकाला अर्थात कर्माळा, जगातील सर्वच समाजशास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ व धर्मसंस्थापकांनी महत्त्व, गौरव, प्रतिष्ठा दिलेली आहे. मोक्ष हे मानवी जीवनाचे एक अंतिम उद्दिष्ट असून मोक्षप्राप्तीसाठी कर्म आवश्यक मानले गेले आहे. कर्म हा मोक्ष मिळविण्यासाठी सहाय्यभूत ठरणारा एक महत्त्वाचा गुण, साधन, माध्यम, घटक मानलेला आहे.

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेसू कदाचन।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगो स्त्वकर्मणि॥

या गीतेतील श्लोकात असे नमूद केले आहे की फलाची अपेक्षा न करता प्रत्येकाने आपले कर्म करीत रहावे. याचा अर्थ कर्म आणि फल या दोन गोष्टी भिन्न, वेगळ्या आहेत. फलाप्रत जाण्याचा कर्म हा एक मार्ग, साधन आहे. गीतेतील हा कर्मविषयक दृष्टिकोन महात्मा बसवेश्वरांच्या कायक विचारांशी मिळताजुळता वाटत असला तरी त्यात निश्चितच भिन्नत्व व वेगळेपणा आढळतो. यासाठीच डॉ. राजशेखर हीरमेठ यांनी असे म्हटले आहे, “बसवेश्वरांचा कायक विचार वैदिक धर्मातील कर्मयोगासारखा वाटत असला तरी त्यापेक्षा निश्चितच भिन्न आहे.” बसवेश्वरांनी असे म्हटले आहे की, कायकवे कैलास

याचा अर्थ मोक्ष होय. त्यांच्या दृष्टिकोनातून कर्म हा फलाप्रत जाण्याचा मार्ग नसून कर्म हेच फल होय. कर्मातच मोक्ष आहे.

मोक्ष अथवा कैलास म्हणजे समाधान, शाश्वत आनंद होय. अर्थात हा आनंद इतर लोकात म्हणजे विश्वात नव्हे तर या भूतलावरच असतो. तो प्रत्येक स्त्री-पुरुषाने आपल्या कर्मातून शोधला नि मिळविला पाहिजे. यासाठी समाजातील प्रत्येक घटकाने कर्तव्यतत्पर राहिले पाहिजे. आणि यातच मानवी जीवनाची सार्थकता आहे, हा महात्मा बसवेश्वरांच्या श्रमविषयक संस्कृतीचा अन्वयार्थ होय. या संदर्भातील त्यांचे एक वचन उद्बोधक आहे.

‘देवलोक अन् मृत्युलोक भिन्न नव्हे ते दोन्ही एक,
सत्य बोलणेच देवलोक, मिथ्या बोलणेच मृत्युलोक,
धर्म हाच स्वर्ग, अधर्म तोचि नरक
सदाचार तोचि नरक, स्वर्ग इथे अन् इथेच नरक
याला तूच साक्षी हे कूडलसंगमदेवा’

हर्बर्ट स्पेन्सर, एमील डार्वीन, मॅक्स वेबर, कार्ल मार्क्स इत्यादींच्या आर्थिक विचारांमध्ये श्रमाला प्रतिष्ठा दिलेली आहे. तथापि महात्मा बसवेश्वरांनी श्रमाला केवळ प्रतिष्ठाच नव्हे तर मांगल्य नि परमश्रेष्ठता दिलेली आहे, हे विशेष होय. बसवेश्वरांच्या दृष्टिकोनातून आपल्या नीतिशील कर्तव्यपूर्तीपेक्षा समाजात अन्य कोणतीच गोष्ट श्रेष्ठ, दिव्य, उच्च असू शकत नाही. डॉ. डी.सी. पावटे यांनी नमूद केल्याप्रमाणे “श्रमाच्या श्रेष्ठत्वाचा आणि तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करणाऱ्यांमध्ये बसवेश्वरांचा प्रथम क्रमांक लागतो.” याच संदर्भात डॉ. सुधाकर मोगलेवार म्हणतात, “आजपर्यंत पुरस्कारात न आलेले श्रम हे तत्त्व बसवेश्वरांनी सर्वप्रथम मान्य करून ते आचरणात आणण्यात त्यांनी जी आर्थिक दृष्टी स्वीकारली तिला इतिहासात तोड नाही.”

समाजातील परावलंबनाची प्रवृत्ती नाहिशी करून प्रत्येक व्यक्तीला उद्योगनिष्ठ, स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण बनविणे हा बसवेश्वरांचा आर्थिक कार्यक्रम होता. उद्योगनिष्ठता व स्वयंपूर्णता याची जाणीव केवळ सुदृढ प्रकृतीच्या व्यक्तीनांच नव्हे तर समाजातील अपंग, अकार्यक्षम व्यक्तींना देखील होणे आवश्यक आहे. या संदर्भात आचार्य विनोबा भावे म्हणतात, “अपंग लोक जर काम करू शकत असतील तर ते त्यांच्याकडून करून घेऊन त्यांना अन्न

देण्यातच श्रमपूजा करण्याचे पुण्य मिळेल. १२व्या शतकातच हा दृष्टिकोन महात्मा बसवेश्वरांनी प्रत्यक्षात अंगिकारलेला होता. भिक्षाप्रवृत्तीचा तसेच दुसऱ्याच्या मिळकतीवर बसून खाण्याच्या बांडगुळी प्रवृत्तीचा त्यांनी तीव्र निषेध केलेला आहे. इतिहासाचार्य चिं. वि. वैद्य यांनी म्हटल्याप्रमाणे “उद्योगाचे महत्त्व व श्रेष्ठत्व प्रतिपादणारा आणि भिक्षा बंद करणारा असा हिंदुस्थानातील पहिला तत्त्ववेत्ता बसव होय. बसवानेच एकट्याने उपदेशिले मी कायकानेच (कर्माने) कैलास (मोक्ष) मिळेल. भिक्षेकरी, अपंग व वेश्या यांच्याकडून देखील उपजीविकेसाठी काही कामधंदा करून घेण्याकरिता महात्मा बसवेश्वरांच्या नेतृत्वाखाली काही पुनर्वसन संस्थाही सुरू करण्यात आल्या होत्या.

नीतिशील अर्थार्जनाचा पुरस्कार :

नैतिकतेच्या मार्गानेच अर्थार्जन करून प्रत्येक व्यक्ती आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण झाली पाहिजे अशी महात्मा बसवेश्वरांची भूमिका होती. कुटुंब स्वयंपूर्ण झाले तर समाज स्वयंपूर्ण होईल, समाज स्वयंपूर्ण झाला तर देश नि पर्यायाने विश्व स्वयंपूर्ण होईल, अशी विश्वात्मक स्वयंपूर्णतेची दृष्टी महात्मा बसवेश्वरांच्या श्रमविषयक कायक संस्कृतीत अंतर्भूत झालेली आहे. दुसऱ्या शब्दात त्यांनी कायकाला म्हणजे कर्माळा शिवपूजा, शिवसान्निध्य व कैलासप्राप्ती यांचे अधिष्ठान दिलेले आहे. बसवेश्वरांचा नीतिशील अर्थार्जनाचा कायकवाद म्हणजे श्रमातून शिवाकडे जाण्याचा जणू राजमार्ग होय. या विचारातून महात्मा बसवेश्वरांनी भौतिकता, मूर्तता व अमूर्तता, सामाजिकता व आध्यात्मिकता, अलौकिकता यांचा सुंदर समन्वय साधलेला आहे.

कायकातून उन्नतीकडे :

कायकातून म्हणजे कर्तव्यपूर्तीतून सामाजिक समता, सामाजिक समतेतून सहकार्य, सहकार्यातून आर्थिक उन्नती आणि आर्थिक उन्नतीतून सामाजिक परिवर्तन तसेच सामाजिक प्रगती हे सूत्र महात्मा बसवेश्वरांच्या श्रमविषयक कायकवादातून अंतर्भूत झालेले आहे. कोणत्याही समाजाने त्यांच्या या कायक संस्कृतीचा स्वीकार केला तर आजच्या अनेक सामाजिक नमूद केल्याप्रमाणे ‘आध्यात्मिक आणि भौतिक प्रगतीसाठी मानवाने कायकाचे कर्माचे स्वातंत्र्य, मुक्तीचिंतन व स्वयंपूर्णता यांच्या निर्मितीसाठी बसवेश्वरांचा कायकसंदेश

अतिशय उपयुक्त आहे. जर या कायकतत्वाची व्यापक अर्थगर्भितता समजावून घेऊन काही पावले उचलली गेली तर निश्चितच आधुनिक विज्ञान युगातील बऱ्याच समस्यांच्या सोडवणुकीसाठी एक नवा प्रकाश, एक नवी दिशा लाभू शकेल.'

||*||

जगत्ज्योती महात्मा बसवेश्वरांचे ज्ञानासंबंधीचे विचार

प्रा. लक्ष्मण काशिनाथ आप्पा उलगडे

जगत्ज्योती महात्मा बसवेश्वरांनी ज्ञानासंबंधी अतिशय मौलिक विचार बाराव्या शतकात मांडले. ज्ञान हे एक प्रकारे विज्ञानभांडारच असते. कारण, प्रत्येक गोष्ट ही केवळ ज्ञानधारणेमुळेच करणे शक्य होत असते. ज्ञान ही संकल्पना मानवाच्या जीवनाची व समाजाची धारणा करते. म्हणजेच ज्ञानकेंद्रीत समाजव्यवस्था ही सतत प्रगतिशील असते. ज्ञानलालसा हे मानवाचे प्रमुख वैशिष्ट्य मानले जाते. ज्ञानवृद्धीसाठी मानवाची सातत्याने धडपड सुरू असते. थोडक्यात, अश्मयुगापासून संगणक युगापर्यंत ज्ञानाचीच कास मानवाने अविरतपणे धरलेली दिसून येते.

आजचे युग व समाज हा तर ‘विज्ञाननिष्ठ’ मानला जातो. एकविसाव्या शतकात ‘ज्ञदवूसमकहम पे च्वूमत’ हाच मूलतंत्र प्रचलित आहे. ज्ञान हीच शक्ती मानल्याने ज्ञानप्राप्तीसाठी सर्वच स्तरावर मनुष्य प्रयत्न करताना दिसत आहे.

कौटिल्य आपल्या ‘अर्थशास्त्र’ नावाच्या राजनीतीशास्त्रावरील ग्रंथात म्हणतो, ‘विज्ञानदीपने संसारभय निवर्तते’ याचा अर्थ असा की, विज्ञानरूपी दिव्याने संसाराचे भय नाहिसे होते. ज्ञान-विज्ञानाची महती गाऊन दैनंदिन जीवनातील समस्या दूर करता येतात, असे कौटिल्य सांगतो.

१२व्या शतकात जगत्ज्योती महात्मा बसवेश्वरांनी सांगितले, कोणत्याही समाजात प्रबोधन, परिवर्तन व प्रगतीसाठी ज्ञानवृद्धी गरजेची असते. तसेच ज्ञानाची महत्ता ओळखून त्यांनी आपल्या वचनसाहित्यातून ज्ञानासंबंधीचे विचार मांडले. महात्मा बसवेश्वर हे कल्याण राज्याचे पंतप्रधान होते. अनुभव मंडपाचे संस्थापक असल्यामुळे त्यांनी फक्त वैयक्तिक ज्ञाननिष्ठेचा पुरस्कार न करता सामूहिक ज्ञानधारणेसाठी प्रयत्न केला.

मध्ययुगीन कालखंड हा ज्ञानप्राप्तीसाठी व ज्ञानवृद्धीसाठी अनुकूल नसतानाही बसवेश्वरांनी लक्ष्यावधी लोकांना ज्ञानपरंपरेत सहभागी करून घेतले. ७७० लोकांचे अनुभव मंडप हे तर ज्ञाननिर्मितीचे उगमस्थानच होते.

महात्मा बसवेश्वरांनी आपल्या जीवनात ज्ञानाला अधिक महत्त्व दिले. विवेक, विचार, विद्रोही ही त्रिसूत्री त्यांना ज्ञानाच्या अधिष्ठानामुळेच प्राप्त झाली. आपली बहीण नागलांबिका हिची मुंज (उपनयन) होत नसेल, तर मीही मुंज करणार नाही, असे म्हणणारे आठ वर्षांचे बसवेश्वर हे शाश्वत ज्ञानाचा पुरस्कार करणारे होते.

वैदिक धर्माची सखोल चिकित्सा करून ज्ञान-विज्ञानवादी धर्म म्हणून 'लिंगायत धर्मा'ची कल्पना मांडणारे व ती प्रत्यक्षात आणणारे बसवेश्वर ज्ञानसाधनेचे साधक होते. कुडलसंगम येथे बसवेश्वरांनी ज्ञानसाधना केली. बसवेश्वरांनी फक्त ग्रंथ वाचून किंवा पुस्तके वाचून पुस्तकी ज्ञान मिळविले नाही, तर जीवनाच्या व जगाच्या शाळेत त्यांनी अनुभवाचे ज्ञान अर्जित केले. त्यामुळे त्यांचे ज्ञान म्हणजे 'अक्षर व अनुभव' यांचा सुंदर संगम म्हणता येईल. राजकारण, धर्मकारण, समाजकारण आणि अर्थकारण करताना बसवेश्वरांनी ज्ञानार्जन व ज्ञानार्पण या दोन बाबी सातत्याने केल्या.

महात्मा बसवेश्वरांनी ज्ञानमीमांसा केली. मीमांसा म्हणजे चिकित्सा, विश्लेषण होय. त्यांनी ज्ञानासंबंधी विचार कशा पद्धतीने मांडलेले आहेत याचाच विचार करणे हे सदर लेखनाचे प्रयोजन किंवा हेतू आहे. भारतात बसवेश्वरांनी प्रबोधन युगाचा प्रारंभ केला व संपूर्ण समाजच ज्ञानाचे भांडार बनवला. थोडक्यात, लोकांना ज्ञानमार्ग दाखविणारे, दिशा दाखवणारे महात्मा बसवेश्वर हे एक ज्ञानमहर्षीच होते. त्यांचे ज्ञानासंबंधीचे विचार पुढीलप्रमाणे-

अनुभव मंडप :

इ.स. ११४१ ते ११६७ या २७ वर्षांच्या कालखंडात अनुभव मंडपाने ज्ञानार्जन, ज्ञानदान या क्षेत्रात व्यापक कार्य केले. बसवेश्वरांनी १२ व्या शतकात ज्ञानसाधकांना मार्गदर्शन करणारे व ज्ञानवंतांना ज्ञानसाधना, ज्ञानआराधना करण्यासाठी एक ज्ञानगृहच उघडले होते. म. बसवेश्वरांनी अनुभव मंडप या ज्ञानसंकुलाच्या अध्यक्षपदी अल्लमप्रभू, चन्नबसवेश्वर, सिद्धरामेश्वर, रूद्रमनी यांसारख्या ज्ञानवंत व्यक्तींची निवड करून ज्ञानप्रसाराला एक निश्चित दिशा

प्राप्त करून दिली. या अनुभव मंडपात ७७० सदस्य होते. त्यामध्ये ७० स्त्रिया होत्या, तसेच इतर अनेक सदस्य होते. एकूणच अनुभव मंडपात १ लाख ९६ हजाराहूनही अधिक संख्या होती.

महात्मा गौतम बुद्धांनी ज्याप्रमाणे भिक्खूंचे संघ निर्माण केले, विहारातून ज्ञानदान केले, त्याचप्रमाणे महात्मा बसवेश्वरांनी अनुभव मंडपात शरण-शरणींना ज्ञानाचे बाळकडू पाजले. पुढे २५५ शरण-शरणींनी वचनसाहित्य निर्माण करून आपल्या अक्षरवाडूमयातून समाजाला ज्ञानामृत पाजले. अल्लमप्रभूंनी कल्याणच्या अनुभव मंडपाचे वर्णन आपल्या एका वचनात केले आहे. ते म्हणतात,

‘कल्याणरूपी पणतीमध्ये भक्तीरूपी तेल ओतुनी
आचाररूपी वातीला बसवण्णारूपी ज्योती पेटवुनी
प्रातः प्रभा दैदिप्यमान होऊनि,
चकाकू लागला आहे
शिवाचा प्रकाश.’

म्हणजेच बसवेश्वरांनी भक्ती, आचार यांद्वारे ज्ञानप्रकाश निर्माण केला, तो म्हणजे कल्याण येथील अनुभव मंडप होय. ज्ञान हेच ‘सत्यम् शिवम् सुंदरम्’ आहे. ज्ञानानेच सत्य, शिव व सुंदरता यांची निर्मिती होते, जी अनुभव मंडपातून झाली होती.

ज्ञान परमसत्य :

महात्मा बसवेश्वर हे ज्ञानाला परमसत्य मानतात. ज्ञान हेच सत्य आहे अशी धारणा बसवेश्वरांची होती. त्यांनी आपल्या वचनात म्हटले आहे की,

‘ज्ञानाला परमसत्य म्हणतात
त्या ज्ञानाला आत्माविरहित पाहता येईल
आत्म्याला परमसत्य म्हणतात
त्या आत्म्याला प्राणविरहित पाहता येईल.
प्राणाला परमसत्य म्हणतात
त्यांना वेगवेगळे करून पाहावे तर ते
निराकार आहे,
ज्ञान, आत्मा, प्राण हे वेगवेगळे नाहीत.

म्हणजेच, व्यक्तीचा आत्मिक विकास, त्याच्यातील चेतनेची वृद्धी व त्याची ज्ञानशक्ती या बाबी भिन्न नसून, त्या एकच आहेत. ज्ञानाचा संबंध हा आत्म्याशी असतो. आत्म्याची उन्नती हीच खरी ज्ञानसाधना होय. ज्ञान हे परमसत्य आहे. हे जाणून घेण्यासाठी त्याचा संबंध आत्म्याशी व जीवनाशी प्रस्थापित करणे आवश्यक आहे, असाच अर्थबोध बसवेश्वरांना करायचा आहे.

अनुभवधिष्ठित ज्ञान :

बसवेश्वरांनी अनुभवातून प्राप्त होणाऱ्या ज्ञानाला प्राधान्य दिले. त्यांनी निर्माण केलेला 'अनुभव मंडप' हे अनुभवातून प्राप्त झालेल्या ज्ञानाची अभिव्यक्ती घडविणारे केंद्रच होते. या अनुभव मंडपात प्रवेश मिळविण्यासाठी अनुभव ही मुख्य पात्रता होती. संपूर्ण जगभरातील सर्वसंपन्न ज्ञान हे अनुभवाद्वारेच मिळते. महात्मा बसवेश्वरांनी आपल्या एका वचनात ज्ञान व अनुभव यांची सांगड घालताना म्हटले आहे की,

‘ज्ञानाच्या भुकेला अनुभवाची तृप्ती’

ज्ञानाची भूक भागविण्यासाठी अनुभव घ्यावा म्हणजेच ज्ञानप्राप्ती होते, असे बसवेश्वर वरील वचनात म्हणतात. अनुभवाची अभिव्यक्ती व्हावी व मूलभूत ज्ञाननिर्मिती व्हावी यासाठी बसवेश्वरांनी ज्ञान प्रकटीकरणाचे साधन म्हणून कन्नड या भाषेचा स्वीकार केला. आपले अनुभव व्यक्ती आपल्या मातृभाषेत उत्तमपणे मांडू शकते याची जाणीव बसवेश्वरांना होती.

ज्ञान-दृष्टी :

ज्ञान मिळवण्यासाठी व्यक्तीला अधिक प्रयत्न करावे लागतात. स्वस्थ बसून ज्ञानाची कामना केल्याने ज्ञान मिळत नाही. डोळे व दृष्टी या भिन्न गोष्टी आहेत. डोळे असले म्हणजे दृष्टी असतेच असे नाही. म्हणूनच महात्मा बसवेश्वर दृष्टीसाठी ज्ञान महत्त्वाचे मानतात. ते पुढे म्हणतात,

‘जाणून घेतल्याने आज माझे ज्ञानी नयन झाले.

एक आहात-एक नाही हा भ्रम मज नाही.

पाहिजे-नको असा गोंधळ मज नाही.

दीर्घ प्रतीक्षा आणि सद्गदीत वाणीने द्रवित होऊन

मनाची व्याकुळता दूर करण्यास आपण आलात.’

समतासूर्य महात्मा बसवण्णा । ६२ ।

माणसाचा तिसरा डोळा म्हणजेच ज्ञान. याचाच पुरस्कार बसवेश्वर वरील वचनात करतात.

ज्ञानाची-जाण :

महात्मा बसवेश्वरांनी ज्ञानाला मानवी जीवनात अतिशय महत्त्वाचे स्थान असते, असे मानले आहे. ज्ञानाची योग्य जाण असेल, तरच सृष्टीची ओळख होते, तसेच स्वतःची देखील ओळख होते असते मानतात. आपल्या एका वचनात ते म्हणतात की,

‘ज्ञानाविना काय असेल ?

ज्ञानाविना प्राण असेल ?

ज्ञानाविना अधिकार असेल ? भावाविना भक्ती असेल ?

कुडलसंगमदेवा, तुम्ही परिपूर्ण असल्याने अवगुणाला थारा नाही.’

जगातील कोणतीही गोष्ट ज्ञानचक्षूशिवाय जाणणे शक्य नसते, याची जाणीव बसवेश्वरांना होती. म्हणूनच त्यांनी ज्ञानाच्या जाणिवेचा पुरस्कार केला आहे.

अज्ञानाचा नाश व अवरोध :

अज्ञानातून अविचारी व अनाचारी कृती जन्माला येतात. अज्ञानाचा अंधार माणसाला ज्ञानप्रकाशापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करित असतो. म्हणूनच महात्मा बसवेश्वरांनी अज्ञानाचा अवरोध करण्याचा सल्ला संपूर्ण मानवजातीला दिला आहे.

अज्ञानामुळे काय परिणाम होतो याची सविस्तर चर्चा बसवेश्वरांनी आपल्या एका वचनातून केली आहे,

ते म्हणजे,

‘अज्ञानामुळे जन्मला अहंकार आणि ममता!

अज्ञानामुळे जन्मली मनाची चंचलता

अज्ञानामुळे जन्मले इंद्रियउद्रेक

अज्ञानामुळे जन्मला देहमोह,

अज्ञानामुळे जन्मली अतिआकांक्षा.’

अज्ञानामुळे किती अवगुणांची निर्मिती झाली, याविषयी वर्णन वरील वचनात बसवेश्वर करतात.

समारोप :

अशाप्रकारे महात्मा बसवेश्वरांचे ज्ञानासंबंधीचे अतिशय महत्त्वपूर्ण असे विचार, वचने आदींचा विचार वरीलप्रमाणे सविस्तररित्या करण्यात आलेला आहे. आज आधुनिक युगात ज्ञानासंबंधीचा विचार अतिशय महत्त्वपूर्ण म्हणजेच समाज, संस्था, समूह, व्यक्ती, प्रशासन आणि शासन यांच्यासाठी मोलाचे आहेत. ज्ञानाचे भांडार, ज्ञान-मंत्र, ज्ञान-सामुग्री, ज्ञानवृद्धी इत्यादींकडे पाहिल्यानंतर महात्मा बसवेश्वरांचे स्मरण होते.

थोडक्यात, महात्मा बसवेश्वरांचे ज्ञानासंबंधीचे विचार म्हणजे जणू एक ज्ञानामृतच होय.

संदर्भसूची :

- दोडमनी शालिनी, 'महामानव बसवण्यांची समग्र वचने', प्रकाशक: दोडमनी श्रीशैल कगार खुर्द, बेळगाव, २००७
- अंबलगे काशिनाथ, बसवेश्वर काव्यशक्ती और सामाजिक शक्ती', लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, २००६
- राजेश्वरय्या मे., 'बसवेश्वर के चुने हुए वचन', वचन मंडप, बेळगाव, १९५२ बसव मार्ग, (संपा: प्रभाकर प्रेमी टी.जी.), त्रैमासिक (हिंदी), बसव समिती, बैंगलूर.

||*||

परिशिष्ट - १
कृष्णा, कोयना, गोदावरी, इंद्रायणी, चंद्रभागा,
वारणा आणि पंचगंगेचे गटार करणे थांबवा.

सर्वधर्मीय, सर्वपंथीय सामाजिक परिषदेचे 'वाळवा' येथे आयोजन
सप्रेम नमस्कार,

कृषीप्रधान भारतदेशात आज शेतीला उद्योगाचा दर्जा देण्याच्या नावाखाली शेतकऱ्यांना कर्जबाजारी करत, जमिनीपासून व पाण्यापासून बेदखल करत शेतीचे कंपनीकरण आणि पाण्याला विक्रयवस्तू बनवण्याचा घाट सत्ताधारी वर्गाने घातलेला आहे. भूमीपुत्रांना भूमीहीन करून जगाचा पोशिंदा असणाऱ्या बळीराजाला आत्महत्या करावयास भाग पाडणारी धोरणे सरकार आखत आहे. विकासाच्या नावाखाली देशभरातील जंगले, खनिजसंपत्ती, जमीन व पाण्याचे साठे, देशी-विदेशी माफियांना देण्यासाठी सत्ताधारी वर्ग विविध कायदे करत आहेत.

स्वैराचारी, सत्तांध, धनासक्त व देशद्रोही राजकीय सत्ताधाऱ्यांच्या उत्तम प्रमादामुळे पुन्हा एकदा देशात परकियांची पाळेमुळे अधिकाधिक विस्तारत आहेत. आजचे शासनाचे धोरण जातीयतेला, लिंगभाव विषमतेला भक्कम बनवणारे, भूमीपुत्रांना भूमीहीन करणारे (सेझ), आदिवासींना हद्दपार करणारे (वनविषयक), संपूर्ण समाजाला पाण्यापासून अस्पृश्य करणारे व (पाणी वाटपातील प्राधान्यक्रमाबाबतचे) उद्योगांना झुकते माप देणारे, शिक्षण व आरोग्यक्षेत्रात परकीय भांडवलदारांना मुक्त प्रवेश देणारे धोरणच आखले गेले आहे. या धोरणांमुळे सामान्य जनतेच्या दैनंदिन जगण्यात जागतिक भांडवलदारांचा हस्तक्षेप व नफेखोरी असहनीय होत आहे.

जागतिकीकरणाच्या नावाखाली गेल्या २० वर्षात देशातील जल, जंगल, जमीन व खनिज संपत्ती पूर्णतः मूठभर लोकांच्या ताब्यात गेली आहे. मोठमोठ्या रासायनिक कंपन्यांच्या मुक्त प्रवेशामुळे येथील नद्या, तलाव पूर्णतः

दूषित झाले आहेत. कंपन्यांवर कसलीच बंधने नसल्यामुळे खुलेआम कंपनीची घाण प्रक्रियेशिवाय नदीत सोडली जाते. यातूनच हवा, पाणी, जमीन, प्रदूषित होत आहे. एकीकडे शेतीचे पाणी उद्योगांसाठी पळवायचे, तर दुसरीकडे उपलब्ध साठ्यांमध्ये उद्योगांचे व शहराचे सांडपाणी टाकून सामान्य लोकांच्या तोंडाचे पाणी पळवायचे, असा दुहेरी उद्योग गेल्या काही वर्षात सर्रास चालू आहे.

महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश व तमिळनाडू या राज्यांतील मुख्य जलस्त्रोत असलेले गोदावरी, कृष्णा, कावेरी खोरे उद्योजकांच्या ताब्यात देऊन अवघा समाज गुलामगिरीत ढकलला जात आहे. हीच स्थिती पंजाब, हरियाणा, दिल्लीतून वाहणाऱ्या यमुना नदीची आहे. उत्तराखंडातील प्रकल्पांमुळे गंगा नदी पूर्णपणे सुकून जाऊन गंगेच्या खोऱ्याचे वाळवंट होण्याच्या स्थितीत आहे.

जागतिकीकरणाच्या नावाने सुरू झालेल्या विकासासोबतच कृष्णा व तिच्या उपनद्यांना वारंवार पूर येऊ लागले आहेत. महाराष्ट्राचे महान गृहमंत्री व सांगली जिल्ह्याचे सुपुत्र सन्माननीय आबा मात्र 'हे पूर अल्लमपट्टी धरणामुळे येत आहेत', असे गेली १० वर्षे महाराष्ट्राला सांगत आहेत. वस्तुतः भूगोलाचे प्राथमिक ज्ञान असलेली व्यक्तीसुद्धा (कृष्णेच्या महाराष्ट्रातील भूस्तरापेक्षा अल्लमपट्टीमुळे जवळपास १५० फूट खाली आहे, हे कळल्यानंतर) पूर अल्लमपट्टीमुळे येत नाही हे समजू शकतो. 'दुनिया सुनती है, सुनानेवाला चाहिए' या नात्याने आपण काहीही थापा मारल्या, तरी लोक प्रतिकार करीत नाहीत, असे मानून जनतेला गृहीत धरण्याची बेजबाबदार वृत्ती सर्वच पक्षातील नेतृत्वाने आत्मसात केलेली दिसते.

कृष्णा, कोयना, तुंगभद्रा व त्यांच्या उपनद्यांवरील बांधलेल्या धरणातील पाणी एकाच वेळेला जनतेला न कळवता सोडून देण्याचा उद्योग येथील राज्यकर्त्यांच्या मूक संमतीने नोकरशाहीने चालवलेला आहे. कारण नित्यनेमाने येणाऱ्या पुराला वैतागून एकतर शेतकरी आपली सुपिक जमीन विकायला काढतील किंवा न विकल्यास कर्जबाजारी होतील. शिवाय, शेती विकण्याशिवाय पर्याय नसेल याची काळजी नोकरशाही घेत आहे. स्वतःला जाणते राजे म्हणून घेणारे राजकीय नेते तर याआधीच जाहीर सांगत आहेत की, 'शेती परवडत

नसेल, तर विका आणि उद्योगात जा.' त्यांचे चेले तर म्हणत आहेत की, 'जमीन विकणे ही शेतकऱ्यांना सुवर्णसंधी आहे.' हा सर्व डाव देशी-विदेशी (टाटा, बिल्ला, अंबानी) भांडवली बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या घशात जमीन सहजपणे घालता यावी यासाठीचा आहे, हे आता संपूर्ण जनतेने (शेतकऱ्यांनी) समजून घेऊन या विरोधात संघटीतपणे उभे राहिले पाहिजे.

आपल्याच रक्ताचे, वर्णाचे देशबांधव इंग्रजांपेक्षाही अन्यायी व अत्याचारी बनून आपल्या जीवावर उठले आहेत. अण्णा भाऊ साठेंनी त्या काळी 'ये आझादी झुठी है, देश की जनता भुखी है।' असे केलेले आव्हान किती दूरदृष्टीचे होते, हे प्रत्ययास येत आहे. कोल्हापूर, सांगली, सातारा या परिसरात वाहणाऱ्या कृष्णा, कोयना, वारणा, पंचगंगा, वेन्हा या नद्यांची आजची स्थिती गटारांसारखीच झालेली आहे. परिसरातील दारूच्या कंपन्या, गुटख्यांच्या कंपन्या, छोट्या-मोठ्या रासायनिक उद्योगांची घाण, मल-मूत्र व साखर कारखान्यांच्या (प्रक्रियेशिवाय) सोडल्या जाणाऱ्या मळीमुळे परिसरात घाणीचे साम्राज्य निर्माण झाले आहे. नद्यांचे गटार व वायुंचे धुरामुळे होणारे प्रदूषण हे अनेक रोगांना आमंत्रण देत आहेत. या प्रदूषणाच्या परिणामांपासून कोणत्याही धर्म, पंथातील लोक मुक्त नाहीत. म्हणून शोषणाच्या, विषमतेच्या विरोधात असणाऱ्या विविध धर्म व पंथांमध्ये विभागलेल्या लोकांनी आपापली धार्मिक व पंथीय ओळख कायम ठेवून आपले जगणे असह्य करणाऱ्या धोरणांच्या व धोरणे आखणाऱ्यांच्या विरोधात एकजुटीने उभे राहिले पाहिजे.

यासाठी समाजाची धारणा करणाऱ्या समाजाचा अभ्युदय घडविणारा, 'जग सुखी व्हावे' हीच अंतिम प्रेरणा असणारा, सत्य मानणारा, भेदाभेद नाकारणारा, तुटलेल्या माणसांची मने जोडणारा, तो धर्म. माणूस हा धर्माचा केंद्रबिंदू असून, जो धर्माला जाणतो तो समाजातील दुःख निवारणाच्या कारणांचा शोध घेतो. श्रमाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून देतो, तो धर्म होय. केवळ पारलौकिकतेची भाषा करत अंतर्मुख होऊन चालणार नाही, तर ऐहिक जगातील शोषण आणि विषमतेवर प्रहार केला पाहिजे. यासाठी देशाचे शत्रू असलेल्या भांडवलवाद, ब्राह्मणवाद यांच्या विरोधात जंग पुकारली पाहिजे. याचसाठी समता, सत्य मानणाऱ्या सर्वधर्मांच्या, पंथांच्या आचार्यांनी एकत्र येऊन

भौतिक प्रश्नांबद्दल भूमिका घेण्यासाठी सर्वधर्मीय, सर्वपंथीय सामाजिक परिषदेची स्थापना केलेली आहे.

तथागत गौतम बुद्धांनी भारतीय उपखंडात प्रथम वर्णव्यवस्थेच्या विरोधात बंड करून कृषीक्रांती घडवली. तथागत बुद्धांनासुद्धा पहिली लढाई पाण्यासाठीच करावी लागली होती. परंतु (प्रतिगामी) ब्राह्मणी समूहांकडून पुन्हा व्यवसायानुसार उच्च-नीचता निर्माण केली गेली व जातीय समाजरचना स्थापली गेली. परंतु, तथागत बुद्धांनंतर संपूर्ण भारतखंडाचा अभ्युदय घडवणाऱ्या परंपरेला ब्राह्मणी व्यवस्थेने ग्रासले आणि सहाव्या शतकानंतर पुनश्च ब्राह्मणी नेतृत्वातील वर्णवर्चस्ववादी व्यवस्था प्रस्थापीत केली गेली. याला सातव्या शतकाच्या उत्तरार्धामध्ये अरब व्यापाऱ्यांद्वारा आलेल्या इस्लामिक समतावादी शिकवणीने प्रतिरोध करायचा प्रयत्न केला. परंतु व्यापाराच्या व सत्तेच्या अमिषाने उच्चवर्णीयांनी इस्लामच ताब्यात घेतल्यामुळे प्रतिरोध मंदावला. अशा काळात (१२व्या शतकात) म. बसवेश्वरांनी सर्वच श्रम समान दर्जाचे व तितकेच महत्त्वाचे आहेत, हे 'कायक वे कैलास' या आपल्या वचनातून जगाला सांगितले आणि श्रमाला प्रतिष्ठा मिळवून देत जातिव्यवस्थेविरोधी संघर्ष उभारला.

संत चक्रधर स्वामींनी पहिल्यांदा मराठीला ज्ञानभाषेचा दर्जा मिळवून दिला. तसेच पाण्यापासून वंचित ठेवलेल्या समूहांना पाण्याचा अधिकार मिळवून देण्यासाठी विहीर खंदली. ती आजही मातंग विहीर म्हणून ओळखली जाते, जी अमरावती येथे आहे. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत कबीर, संत एकनाथ, संत तुकाराम महाराजांनी संपूर्ण समाजातील विषमतेला, भेदाभेदाला नाकारत 'यारे यारे लहान थोर। याती भलते नारी नर'चा नारा दिला. विकृती, विषमता, अन्याय यांविरोधात बंड पुकारात आपल्या लेखनीतून राजसत्तेचे ढोंगीरूप समाजापुढे मांडले, असत्याच्या विरोधात जागृती निर्माण केली व सत्ताधान्यांवर सत्यवचनाच्या आधारे अंकुश निर्माण करून सत्य मार्गाने जाण्यास भाग पाडले. अशा सर्व संतमहात्म्यांचे स्मरण करून राजसत्तेच्या उन्मत्तप्रमादाला अंकुश लावण्यासाठीचे काम वारकरी संप्रदायाचे ह. भ. प. बंडातात्या कराडकर महाराजांनी 'डाऊ केमिकल्स' कंपनीविरोधी आंदोलनाचे नेतृत्व करून सिद्ध केले. यातून प्रेरणा घेत सर्वसमतावादी

धर्मपंथाच्या प्रतिनिधींनी एकत्र येत सर्वधर्मिय, सर्वपंथीय सामाजिक परिषदेची स्थापना केली.

२४ जुलै २०११, रविवार रोजी महानुभाव पंथाच्या पुढाकाराने श्रीकृष्ण महानुभाव आश्रम पैठणरोड, औरंगाबाद येथे पहिली सर्वधर्मिय, सर्वपंथीय सामाजिक परिषद भरविण्यात आली. यात 'जमीन, पाणी आणि पर्यावरण' व 'भारतीय संविधानाची विटंबणा' या विषयांवर सखोल चर्चा करून काही ठरावही पारित करण्यात आले.

दुसरी सर्वधर्मिय, सर्वपंथीय सामाजिक परिषद वारकरी संप्रदायाच्या पुढाकाराने २३ नोव्हेंबर २०११, बुधवार रोजी आळंदी येथील ज्ञानेश्वर हायस्कूलमध्ये भरविण्यात आली. यात 'समाजधारणेतील धर्माची भूमिका', 'पर्यावरण आणि राजसत्ता' या विषयांवर सर्वांगाने सखोल चर्चा झाली आणि काही ठरावही पारित करण्यात आले.

दोन्ही परिषदांमध्ये जैन, बौद्ध, ख्रिश्चन, इस्लाम, लिंगायत, शिख धर्मप्रमुख व महानुभाव, नाथपंथी, वारकरी, सुफी पंथांच्या आचार्यांनी सक्रिय सहभाग घेतला.

याच्याच पुढचा भाग म्हणून लिंगायत धर्माच्या आचार्यांनी पुढाकाराने २७ मे २०१२, रविवार रोजी सांगली जिल्ह्यातील वाळवा येथे 'बसव मंडप' चांदोली वसाहत, माळभाग, इस्लामपूर रोड, वाळवा येथे 'जागतिकीकरण आणि समाजधारणा' व 'जागतिकीकरणात धर्माचे स्वरूप' या विषयांवर सर्वधर्मिय, सर्वपंथीय सामाजिक परिषद भरवली जात आहे.

वरील विद्यमान परिस्थितीचे भान ठेवून आपण या परिषदेला अगत्यपूर्ण येण्याचे करावे.

निमंत्रक :

प. पू. श्री जगद्गुरू बसवलिंग स्वामीजी
राष्ट्रीय बसव दल,
(मो. ९४२०५८५८८९)

पीठाध्यक्ष : अल्लमप्रभू योगपीठ,

संपर्क : ह.भ. प. बंडातात्या कराडकर (मो. ९९२२९१३२०८)

कॉंग्रेस विलास सोनवणे (मो. ९४२२५२०५७४)

आयोजक

व्यसनमुक्ती युवक संघ,
अखिल भारतीय महानुभाव युवामंच
महाराष्ट्र बसव परिषद,
अलमगिरी युवा भारत संघटना

प. पू. डॉ. बस्वलिंग पट्टदेवरू
ह. भ. प. डॉ. सुहास फडतरे
भंते ज्ञानज्योती रामदीघी, चंद्रपूर
प. पू. म. कृष्णराजबाबा, शिक्रापूर
डॉ. सय्यद रफिक अहमद पारनेरकर
गणी आजरेकर
शशिकांत सोनवणे
सुरेश वर्षे
सुरेश शेटी

ह.भ.प. डॉ. लहवितकर महाराज
प. पू. म. संतोषमुनी कपाटे
डॉ. शेख इक्बाल मित्रे
प. पू. म. न्यायबासबाबा शास्त्री
फादर शेळके
विलासबाबा
बसवराज कनजे
हनिफ डफेदार

||*||

परिशिष्ट - २

सर्व धर्मिय सर्व पंथीय सामाजिक परिषद

रविवार दि. ३ मार्च, २०१३ रोजी धनवटे नॅशनल कॉलेजचे मैदान, नागपूर

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा थांबवा, त्यांचे प्रदूषण थांबवा

कृष्णा, कोयना, मोदावरी, वेळू, नागवती, वर्धा व वैजनाथेचे गटार करणे थांबवा ।

सन्नेम नमस्कार,

कृषी प्रधान भारतासाठी आज शेतीला उद्योगाचा दर्जा देण्याच्या नावाखाली शेतकऱ्यांना कर्जबाजारी केले जात आहे. जमीन व पाण्यापासून वेढखल करत शेतीचे कंपनीकरण करण्याचा आणि पाण्याला विक्रीखस्तू बनवण्याचा घाट सत्ताधारी वर्गाने घातलेला आहे. भूमीपुत्रांना भूमीहीन करून जगाचा पोलिडा असणा-या बळीराजाला आत्महत्या करायलास भाग पाडणारी धोरणे सरकार आखत आहे. विकासाचा नावाखाली देशभरातील जंगले, खनिजसंपत्ती, जमीन व पाण्याचे साठे, देशी-विदेशी माफियांना देण्यासाठी सत्ताधारी वर्ग विविध कायदे करत आहेत. आजचे शासनाचे धोरण जातीवलेला, लिंगभाव विषमतेला बळकट बनवणारे, भूमीपुत्रांना भूमीहीन करणारे (सैद्र), आदिवासींना हद्दपार करणारे (वनविषयक), संपूर्ण समाजाला पाण्यापासून अस्वस्थ करणारे (पाणी वाटपातील प्राधान्यक्रम बदलून उद्योगांना झुकते माप देणारे तसेच सिंचन घोटाळे करणारे), शिक्षण (परकीय व खाजगी विद्यापीठे), किरकोळ दुकानदार देशोधडीला लावणारे रिटेल क्षेत्रातील FDI तसेच आरोग्यक्षेत्रात देशी-विदेशी भांडवलदारांना मुक्त प्रवेश देणारे धोरण आखले जात आहे.

जागतिकीकरणच्या नावाखाली गेल्या २० वर्षांत देशातील जल, जंगल, जमीन व खनिज संपत्ती पूर्णतः मुठभर लोकांच्या ताब्यात गेली आहे. महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश व तामिळनाडू या राज्यातील मुख्य जलस्त्रोत असलेले गोदावरी, कृष्णा, कावेरी खोरे उद्योगकांच्या ताब्यात देऊन अवघा समाज गुलामगिरीत ढकलला जात आहे. विदर्भातील इरई धरण असो या नोसीचुर्द प्रकल्प, एकीकडे शेतीचे पाणी कारखान्यांसाठी पळवायचे, पाण्याचे सर्व स्त्रोत दुषित करायचे तर दुसरीकडे पाण्यासाठी राज्या-राज्यातच नळे तर जिल्हा-जिल्ह्यांमध्ये भांडवे लावण्याचे उद्योग गेल्या काही वर्षांपासून सुरूच चालू आहेत.

भारतीय संविधानाची पायमल्ली करणारे धोरण राबवून मुठभरांचा विकास सध्या जात आहे. याची किंमत संपूर्ण समाजाला छापी लागत आहे. स्वैराचारी, सत्ताध, घनासक्त व देशद्रोही सत्ताध्या-यांच्या उन्मात प्रमादामुळे पुन्हा एकदा देशात परकियांची पालेमुळे अतिक्रमिक विस्तारत आहे. जागतिक भांडवलदारांच्या बेलनाम नफेखोरी, लूटीमुळे सर्वसामान्यांचे जगणे मुश्कील झाले आहे. सुफी-संतांची मोठी परंपरा असणा-या या भूमीत, समतेच्या संघर्षांचा ऐतिहासिक वारसा लाभलेल्या या समाजात विषमतेची विषयवल्ली कशी काय सहन केली जात आहे?

तथागत गौतम बुद्धांनी भारतीय उपखंडात प्रथम वर्षावस्थेच्या विरोधात बंड करून कृषीक्रांती घडवली आणि समाजाच्या विकासाचा सम्यक मार्ग दाखवला. ६ व्या शतकात समाजाला ज्ञानाची वर्षावस्थेच्या विरोधात पुनरुत्थानावर अरब व्यापाऱ्यांच्या मळामळाने आलेल्या हुस्नामिक समतावादी शिकवणीने प्रतिरोध कराव्याचा प्रयत्न केला. १२व्या शतकात म. बसवेश्वरांनी सर्वत्र श्रम समान दर्जाचे व तितकेच महत्वाचे आहे, हे 'कायक ये कैलास' या आपल्या वचनातून जगाला सांगितले. संत चक्रवर्त स्वामींनी पहिल्यांदा मराठीला ज्ञान भाषेचा दर्जा मिळवून दिला. तसेच शुद्धविष्णूना पाण्याचा अधिकार मिळवून देण्यासाठी विहीर खंदली. ती आजही मारतं विहीर म्हणून ओळखली जाते. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत कबीर, संत एकनाथ, संत तुकाराम महाराजांनी संपूर्ण समाजातील विषमतेला, भेदाभेदाला नाकारत 'यारे यारे लहान धोर' याची मलते नारी नर' चा नारा दिला.

अशा समृद्ध परंपरेचा आपला वारसा असताना आपण वर्तमान विषमतेविरुद्ध लढणे ही काळाची गरज ठरते. याच भूमिकेतून सर्व समतावादी धर्मपंथांच्या प्रतिनिधिंनी एकत्र येत सर्वधर्मिय, सर्वपंथीय सामाजिक परिषदेची स्थापना केली आहे. २४ जुलै, २०११ रोजी महानुभाव पंथाच्या पुढाकाराने श्रीकृष्ण आश्रम, औरंगाबाद येथे पहिली परिषद भरविण्यात आली. दुसरी परिषद बारकरी संप्रदायाच्या पुढाकाराने आळंदी येथे २३ नोव्हेंबर, २०११ रोजी भरविण्यात आली. तर लिंगायत धर्माच्या पुढाकाराने २४ मे, २०१२ रोजी तीसरी परिषद वाळवा (सांगली) येथे भरविण्यात आली. या परिषदांच्या माध्यमातून विषमतेच्या विरोधात समाजमन संघटीत करण्याचे कार्य चालत आहे. याच प्रक्रियेचा भाग म्हणून येथे सर्व धर्मिय, सर्वपंथीय नव्य सामाजिक परिषद भरवली जात आहे. वरील विद्यमान परिस्थितीचे मान ठेवून आपण या परिषदेला अगत्यपूर्ण येण्याचे करावे.

स्वागतार्थ्यः प्राचार्य डॉ.बबनराव तावदाडे

प्रमुख उपपरिषदी

ड.म.प. बंडा तात्या कबाडकर महाराज, प.प.म. नवार्थबास बाबा महानुभाव, मकरवीकडा नागपूर, पूज्य मन्ने ज्ञानज्योती, चंद्रपूर. ड.म.प. डॉ. सुहास फडते महाराज, सातारा. प.प.डॉ. बसवेश्वर पट्टदेवकर, डिरेमठ संस्थान, माळती (कर्नाटक), मुरु नागराळे (सुटेश्वर, दक्षिणगड), डॉ. विनायक सोनवणे, डॉ. शशी सोनवणे, सुरेशभाऊ वर्णे, प्रा. जावेद पाशा, ज्ञानेश्वर रक्षक व इतर मान्यवर

युवा भारत संघटना

ऑ. पी.एन. मेळे, विलास वैरागडे, प्रा. डॉ. सुरेश सोमकुवर, सत्यनारायण रेड्डी, माळती मेळाम, अंज. संतोष रामटेके, प्रविण लाटकर
संपर्क : सुनील चौधरी - ९३७३१२६४५०, दयानंद कनकदंडे ९६३७९०१२०४.

समतासूर्य महात्मा बसवण्णा । ७१ ।

आमची प्रकाशित पुस्तके

स्त्री सक्षमीकरण : विविधांगी प्रवास
संपादन - मोहिनी कारंडे

शारदीय मोरपीसे (ललित लेखसंग्रह)
लेखिका - गीतांजलि जोशी, दीपाली दातार

भाजपाचे गांधी
लेखक - सुभाष गाताडे
अनुवाद - दयानंद कनकदंडे

कवडसे पश्चिमप्रभेचे (ललित लेखसंग्रह)
लेखिका - मोहिनी पिटके

पर्यावरण आणि विकास
लेखक - नवनाथ मोरे

पेबुळ (आत्मचरित्र)
लेखक - प्रविण पहरकर

अनाथांचा बाप (चरित्रपर)
लेखक - डॉ. शिवलाल जाधव

मैत्री पब्लिकेशन

२६७/३, आनंदनगर, माळवाडी रोड, हडपसर, पुणे २८. मो. ९२८४६१७०८१
email : mohinikarande1@gmail.com

समतासूर्य महात्मा बसवण्णा | ७२ |